

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

21e JAARGANG NR. 4

1980

Inhoud

J. VAN GOOR: De relatie tussen Nederland en de Derde Wereld	105
M. KUITENBROUWER: Achtergronden ontwikkelingsproblematiek	111
J. DANKERS e.a.: Ordeningsdenkbeelden	119
W.F. KALKWIEK: Een tendentieuze verhaal	132
DR. E.M. JANSSEN PERIO: Antwoord aan de heer Kalkwiek	135
EXTRA ALGEMENE LEDENVERGADERING	136
UIT DE VERENIGING	140
AANKONDIGINGEN	143
RECENSIES	144

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap schriftelijk meedelen aan: **Administratie V.G.N., Mevrouw E.J. de Zwart-van den Heuvel, Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage.** Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies f 90,—

b. docenten Basisonderwijs f 60,—

Sectie (2) Mavo/Lbo f 60,—

Sectie (3) Havo/Vwo f 90,—

Sectie (4) Tertiair Onderwijs f 90,—

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen f 55,—

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven f 50,—

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Abonnementen

Een abonnement op *Kleio* kost per kalenderjaar f 65,—. Aanvragen van een abonnement geschiedt bij de penningmeester van het bestuur, Mevrouw H. Mulken-Harmeyer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424.

Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Leden van de V.G.N. ontvangen *Kleio*, uit hoofde van hun lidmaatschap, kosteloos.

Losse nummers

van *Kleio* kosten f 5,— tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester V.G.N. te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

J. HARDERWIJK, *voorzitter*, Dorpsstraat, 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK, Utrecht.

DRS. C. BOGAERTS, IJsselstein.

DR. E.M. JANSSEN PERIO, Rotterdam.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Amsterdam.

De relatie tussen Nederland en de Derde Wereld.

Als historicus wordt men, bij een onderwerp als dit, dat van verschillende zijden en door verschillende disciplines wordt benaderd, steeds weer geconfronteerd met de vraag naar de verhouding tussen geschiedenis en de overige sociale wetenschappen. Bij cycli over ontwikkelingssamenwerking worden vaak historici uitgenodigd de aftrap te verrichten, waarna de anderen het spel op hun eigen wijze voortzetten. Op zich is dit geen bezwaar, ook historici maken vaak gebruik van gegevens van anders gerichte onderzoeken.

Het brengt ons wel bij de vraag wat de bijdrage kan zijn van een historicus in een cursus over ontwikkelingssamenwerking, wil zij zinvol zijn. Deze vraag klemmt te meer, omdat de directe bruikbaarheid van de geschiedenis voor het ontwikkelingsbeleid tot nu toe nauwelijks serieuze aandacht heeft gehad buiten historische kring. De vorige minister van ontwikkelingssamenwerking zag althans weinig ruimte voor werkelijk historisch onderzoek bij het uitzetten van het beleid.¹ Toch zou het gezien de snelle fluctuaties in de doelstellingen en het beleid in de laatste dertig jaar² aanbeveling verdienen bij het opzetten van nieuwe plannen nog eens na te gaan op welke wijze men in het verleden soortgelijke problemen heeft opgelost. In de jaren vijftig lag de nadruk op het bevorderen van de industrie en het verbeteren van de infrastructuur, het beleid in de jaren zestig was gericht op bevolkingsbeperking, volksgezondheid en onderwijs, toen bleek dat het eerste panacee niet werkte, terwijl in de jaren zeventig internationaal de opvatting overheersend is geworden dat men zich moet richten op het lenigen van de eerste levensbehoeften. Dezelfde snelle wisselingen ziet men weerspiegeld in de benamingen van leerstoelen die na de tweede wereldoorlog zijn opgericht op dit terrein. Het sterk tijdsgebonden karakter van dit beleid en de opvattingen erover vragen daarom alleen al om een historische benadering. Er is wel eens betoogd dat de koloniale geschiedenis zijn actualiteit ontleent aan het feit dat het zoveel informatie kan verschaffen over problemen waarmee men op dit ogenblik in de Derde Wereld wordt geconfronteerd.³ Ik moet hier echter aan toevoegen dat de economische geschiedschrijving van veel ontwikkelingslanden nog in haar kinderschoenen staat en dat er nog veel werk te doen valt voor men werkelijk over uitgebreide statistieken beschikt, waaraan men lange termijnontwikkelingen kan toetsen.⁴

De waarde en het doel van een algemene historische inleiding over een zo groot en zo veelomvattend gebied als de relaties tussen Nederland en de Derde Wereld kan alleen liggen in een poging enkele historische lijnen en patronen te schetsen, die het heden enigszins relati-

veren en de relaties tussen Nederland en de Derde Wereld plaatsen in het perspectief van de overige Nederlandse betrekkingen in de wereld. Mijn pretentie is dan ook veeleer een schot voor de boeg te geven om U te dwingen een aantal zaken opnieuw te overwegen dan een uitputtend historisch exposé.

Het thema of uitgangspunt van mijn lezing heb ik ontleend aan het boek van Palthe en Tempelman over Indonesië. De laatste alinea ervan luidt als volgt:

"Wij juichen het daarom toe dat het rijke Nederland, al dan niet uit een besef van ereschuld, meer en meer hulp aan het Indonesische volk schenkt. Hopelijk zullen toekomstige generaties in dit verband — en dan met recht — kunnen zeggen: ... Daar werd wat groots verricht."⁵

In dit citaat refereren de schrijvers aan de titel van een boek, waarin wordt getoond wat Nederland in Indië zou hebben gedaan. De wat snorkerige titel "Daar werd wat groots verricht" is een reminiscentie aan de woorden van Jan Pieterszoon Coen bij het stichten van de stad Batavia. Palthe en Tempelman, die veel later schrijven, maken met dit citaat duidelijk dat zij anders denken over de Nederlandse activiteiten in Indonesië en zo te zien verwachten zij meer van moderne vormen van hulpverlening. Zij staan in deze opvattingen niet alleen. Van één der laatste sprekers in deze serie, de minister voor ontwikkelingssamenwerking, ving ik eens de uitspraak op, dat "achteraf bezien elk koloniaal beleid, wanbeleid is".⁶ De vraag of er in de koloniale tijd iets groots zou zijn verricht lijkt mij hier niet aan de orde, bovendien heeft een discussie hierover vaak meer te maken met ethiek dan met ontwikkelingsprocessen die zich in het verleden in Indonesië onder koloniaal bewind hebben voorgedaan. Opvallend zijn echter wel in deze benadering van het koloniale verleden en het heden de grote verwachtingen en pretenties die men heeft van de door Nederland te geven hulp.

Ik zou daaom in het kader van de door de minister voor ontwikkelingssamenwerking geformuleerde doelstellingen van het beleid, die als volgt luiden:

- a het meewerken door internationale overeenkomsten aan verbetering van de exportmogelijkheden van de derde wereldlanden
- en
- b het verlenen van directe hulp aan de allerarmsten;⁷ de stelling willen verdedigen dat:
- 1 ontwikkelingshulp slechts marginale invloed heeft vergeleken met de mogelijkheden in de koloniale tijd, en

2 dat de relaties van Nederland en de Derde Wereld liggen in de marge van, en bepaald worden door onze betrekkingen met de moderne industriële wereld.

Argumenten voor het eerste deel van mijn stellingen – dat ontwikkelingshulp marginaal is in de betrokken landen vergeleken met de ontwikkelingsmogelijkheden in de koloniale tijd – hangen vooral samen met het proces van dekolonisatie dat zich na de tweede wereldoorlog heeft voorgedaan en dat waarschijnlijk één van de belangrijkste processen in de moderne geschiedenis is geweest. Het dekolonisatieproces dat Nederland nogal pijnlijk heeft getroffen, is van zo groot belang door de daaruit voortvloeiende wijzigingen in de politieke verhoudingen in de wereld en de aantasting van oude machtsposities, zoals geïllustreerd wordt met de stijging van het aantal leden van de Verenigde Naties van 50 bij de oprichting tot 148 in 1978. De aanpassing van Nederland aan deze nieuwe realiteit heeft door de langdurige crisis rond Nieuw Guinea tot ver in de jaren zestig geduurd.⁸

Psychologisch is het opstaan van de nieuwe naties zowel voor hen als voor de Europeanen en andere westerlingen een zaak geweest, waaraan men heeft moeten wennen. Oude attitudes en vooroordelen over mensen in Azië en Afrika dienden drastisch te worden herzien. Niet alleen op machtspolitiek en psychologisch terrein, maar ook in de wetenschap moest een dekolonisatie plaats vinden.

Historici in nieuwe landen waren geneigd om óf de vooroordelen van koloniale historici over te nemen te neinde zich sterker tegen dit verleden te kunnen afzetten, óf om het koloniale verleden zoveel mogelijk te ontkennen. Bij westerlingen bestaat een soortgelijke neiging de vaak moeilijke situatie in de derde wereld toe te schrijven aan het optreden van het westen in de afgelopen vier eeuwen, zonder daarbij oog te hebben voor autochtone ontwikkelingen. Opvattingen van deze aard hebben het denken over de mogelijkheden en onmogelijkheden van ontwikkelingssamenwerking mede bepaald. Helaas is het nog steeds zo dat het proces van herwaardering, waarbij het kolonialisme een structurele plaats krijgt in de geschiedenis van Europa, Azië en Afrika, nog maar nauwelijks is begonnen, laat staan voltooid. De wens naar eigen informatiecentra in de Derde Wereld en eigen persbureaus heeft hiermede ongetwijfeld te maken.⁹ Het accepteren van de dekolonisatie als een vast of als een gewenst gegeven betekent echter nog niet dat men daarmee de verhoudingen en toestanden in de Derde Wereld op zijn eigen merites kan beoordelen.

Een ander argument voor de eerste stelling is de overweging dat tussen ontwikkelingssamenwerking en koloniaal beleid naast verschillen ook duidelijke parallellen zijn aan te geven. In de koloniale tijd werden de doelstellingen en het beleid bepaald door een groep Europeanen of Europees opgeleide ambtenaren, die ook

over de toegang tot de financiële middelen beschikten. Met de dekolonisatie is deze greep van de Europeanen op de middelen tot verandering in een ander land – en koloniaal beleid was gericht op verandering – sterk verminderd, zo niet verdwenen. De ontwikkelingssamenwerkende groep is nu meer gebonden aan een autochtone partner, die in tegenstelling tot vroeger zelf het beleid bepaalt, terwijl de wens tot verandering en verbetering bij de gevende partij onverminderd is gebleven.¹⁰ Het stellen van criteria, zoals de sociaal economische politiek van het ontvangende land en de wijze waarop er de mensenrechten worden gerespecteerd, is een uiting van de Europeaan die zijn waardenpatroon algemeen geldend wil doen zijn. In dit opzicht is er nauwelijks verschil met de koloniale tijd, toen het afschaffen van mensonterende toestanden als koppensnellen, weduwenverbranding, slavernij of knevelarij gold als een motivering voor het ingrijpen in zelfstandige levende gemeenschappen of staten. Dat wij bij dit soort verhalen over gruwelen in andere maatschappijen vaak te maken hebben met onbewuste, maar sterk levende vooroordelen, is recentelijk nog aangetoond door studies naar het werkelijk voorkomen van kannibalisme.¹¹ De dekolonisatie heeft ook op dit terrein veranderingen gebracht: het Europese waardenpatroon wordt niet altijd zonder meer nog als het enige juiste beschouwd. Het recente gebeuren in Perzië is, hoewel we hier niet te maken hebben met een geval van dekolonisatie, geschikt om aan te geven dat de overgang naar nieuwe machthebbers veel meer is dan een overdracht van macht aan een andere elite. De overgang van kolonie naar zelfstandige natie werd evenzeer beschouwd als een culturele ommekeer, een terugkeer naar de eigen identiteit, iets wat niet alleen tot uitdrukking kwam in het veranderen van straatnamen, waarbij de held uit het verleden werd vervangen door zijn antagonist, zoals de Van Heutsz Boulevard in Jakarta werd herdoopt in de Jalan Teuku Umar, maar waarbij ook de eigen waarden opnieuw op de voorgrond werden geplaatst. De Islam, weggemoffeld in de koloniale tijd, bleek in het onafhankelijke Indonesië de inspiratiebron voor grote politieke partijen. De koloniale politiek verloor zijn centrale positie met het verdwijnen van de koloniale staat. Hoewel de nieuwe elite dankzij een westerse opleiding nog vaak het vroegere beleid voortzette in één of andere vorm, werd psychologisch de koloniale tijd gereduceerd tot een fase in een veel langere ontwikkeling, waarin het eigene, het continue, na het optreden van een vreemde overheerser, weer zijn kans kreeg.¹² In de geschiedschrijving is dit tot uitdrukking gekomen in pogingen de moderne staat Indonesië, die feitelijk een koloniale schepping is, een veel ouder pre-koloniaal verleden te geven;¹³ op Sri Lanka leidde dit tot een versterking van de nadruk op het Singalees en het Buddhismisme als de basisfactoren van de staat.¹⁴

De betekenis van dit heroriënteringsproces is echter dat de mentale afstand die er bestaat tussen de leiders in de onafhankelijke landen en de ontwikkelingssamen-

werker heden ten dage veel groter is dan die tussen vroegere koloniale ambtenaren en hun regeerders in het moederland. Het brengt met zich mee dat de relaties tussen Nederlanders en autotochtonen meer dan vroeger onderworpen zijn aan de politieke opvattingen in het ontvangende land, terwijl de continuïteit van een project zich voor een belangrijk deel onttrekt aan de Europese invloed. Het verschil tussen de *perintah halus* – de zachte wenk – van een Nederlands bestuursambtenaar op Java in de oude tijd en het overleg dat zijn nazaten moeten voeren over de mogelijkheid ergens een projectje van de grond te krijgen zonder greep te hebben op de verdere situatie is ondanks een aantal overeenkomsten niet gering. Waarmee allerminst een kwalitatief oordeel wil gegeven zijn over één van tweeën. Ook voor adviezen over de wijze van optreden en gedrag kan men nog vaak terecht bij voormalige koloniale ambtenaren.¹⁵ Ondanks de discontinuïteit in politiek en cultureel opzicht en in de interne verhoudingen in de nieuwe landen is er veel dat in allerlei vormen uit de koloniale tijd is blijven bestaan.

Aandacht voor historische processen die zich afspeelden voor, tijdens en na de koloniale tijd, biedt de mogelijkheid trends of conjunctuurbewegingen of patronen te onderscheiden, die bij de benadering van de huidige problemen verhelderend kunnen werken. Ik moet U er echter op wijzen dat ook de geschiedwetenschap in het moederland en in de voormalige koloniën een dekolonisatieproces heeft moeten ondergaan, dat vermoedelijk nog nauwelijks is voltooid, althans nog onvoldoende vruchten heeft voortgebracht. Men zou in dit verband zelfs kunnen betogen dat een werkelijke dekolonisatie afschaffing van ontwikkelingshulp zou moeten impliceren. Een volledige beëindiging van de onafhankelijkheidsrelatie is pas tot stand gebracht als hulp overbodig of ongewenst is.¹⁶

Een andere factor die naast de dekolonisatie moet worden genoemd als een belangrijk gegeven voor de ontwikkelingen in de wereld is de overwinning op de afstand. Gedurende de laatste vier eeuwen is er niet alleen een verbinding tot stand gebracht tussen Europa en de rest van de wereld, maar is deze verbinding ook sterk in omvang en intensiteit toegenomen. Afstanden zijn in de tijd veel sneller overbrugbaar, zodat gebeurtenissen elders, die vroeger achterhaald waren op het tijdstip dat men informatie ontving, nu direct voelbaar zijn en soms tot repercussies leiden. Daarmee is ook de fysieke, psychische, materiële en mentale afstand tot andere groepen in de wereld duidelijker zichtbaar geworden. Dat betekent echter allerminst dat daarmee de kennis en het begrip voor andere groepen en culturen werkelijk is toegenomen, in die zin dat men bereid is de ware aard en het karakter van andere samenlevingen te accepteren en te laten bestaan. Wel maakt de overvloed aan gegevens die wij van alle kanten krijgen, het mogelijk op meer dan impressionistische wijze de materiële verschillen in de wereld in beelden en statistieken te vatten. Met behulp van gegevens ontleend aan het

*World Handbook of Political and Social Indicators*¹⁷ heb ik een aantal gegevens betreffende de concentratielanden, waarop de Nederlandse bilaterale ontwikkelingshulp is gericht, bijeengebracht op een cirkel waarvan Nederland het middelpunt vormt. Er is daarbij niet uitgegaan van de geografische afstand tot Nederland, maar de plaats die de betrokken landen innamen ten opzichte van Nederland op een ranglijst van alle wereldlanden voor wat betreft hun politieke en sociale situatie. Honderddertig landen waren in deze opsommingen betrokken.

Deze wat vreemd gevormde rozet is vooral bedoeld als illustratie en als momentopname van de toestand in de zestiger jaren. Het is wel duidelijk dat een gering bruto nationaal product per hoofd van de bevolking mede een indicator is van andere achtergebleven diensten. Dit leidt vaak tot beperkingen in de mogelijkheden tot contact met de meer centrale landen.

Alvorens verder in te gaan op de relatie tussen Nederland en deze landen zou ik de positie van Nederland in de wereld politiek, historisch en economisch willen schetsen. De betrekkingen tussen Nederland en de Derde Wereld mogen niet en kunnen niet worden bekeken zonder de betrekkingen van Nederland met de haar omringende landen in beschouwing te nemen. Zij maken daarvan deel uit en worden er deels door bepaald.

Het is de vraag of de toenemende communicatiestromen in de wereld ook effect hebben gehad op de relaties tussen Nederland en de Derde Wereldlanden. Om dit in historisch perspectief te kunnen benaderen is het gewenst de positie van Nederland in de wereld en de constante factoren die ons buitenlands beleid bepalen, nader uiteen te zetten.

Nederland is een betrekkelijk klein land qua oppervlakte, gelegen op een zeer gunstig handelsstrategisch punt in Europa. Ter verduidelijking hoef ik alleen maar te wijzen op de belangrijke positie die de haven van Rotterdam inneemt in de wereldhandel. Deze handelsstrategische positie is een constante factor sinds de late middeleeuwen en daarmee een vast gegeven in ons economisch en politiek beleid. De bescherming van de handel in en buiten Europa heeft een grote prioriteit gehad binnen de Nederlandse buitenlandse politiek en heeft geleid tot een beleid gericht op een ongestoorde handel op zee. Nederland heeft zich altijd veel minder met zaken op het Europese continent willen bemoeien, tenzij daarmee haar vitale positie werd bedreigd. In de Nederlandse buitenlandse politiek worden sinds de 16e en 17e eeuw de volgende tendenties onderscheiden:

- a een maritiem-commerciële gerichtheid;
- b een neutralistische onthoudingspolitiek;
- c een internationalistisch-idealistische opstelling, die al naar gelang de situatie en de tijd meer of minder sterk naar voren kwamen.

De maritiem-commerciële traditionele gerichtheid gaat terug op de zestiende eeuw en leefde vooral in de zee-

gewesten Holland en Zeeland. Uitbreiding van de invloed op het continent werd niet gezocht. Er is zelfs wel eens een plan gelanceerd Holland door een kanaal van de rest van de Republiek af te scheiden.¹⁸ Met het afnemen van de kracht van de Republiek in de achttiende eeuw veranderden allerm minst haar levensbelangen. Nederland bleef een commercieel/koloniaal rijk, dat gedurende een belangrijk deel van de achttiende eeuw onder de paraplu van de Engelse zeemacht bescherming zocht voor haar maritieme connecties. In de grote Europese oorlogen werd men slechts met tegenzin betrokken. Ditzelfde conservatisme – het handhaven van de eigen belangen als richtsnoer voor de politiek – zien wij ook in de negentiende eeuw, waarbij na een Frans intermezzo, Engeland opnieuw optreedt als beschermer van onze maritieme en koloniale belangen. De vrij-handelspolitiek die in de loop van dezelfde eeuw de overhand verkreeg, beschermde ons verder tegen agressieve eisen van economische mededingers. In deze behaaglijke situatie, waarin Nederland meer dan een eeuw buiten de Europese oorlogen kon blijven, kon een internationalistisch-idealistische opstelling in de internationale politiek gemakkelijk op de voorgrond treden. Men moet ook niet vergeten dat Nederland na de afscheiding van België in 1830, zo het al gewild had, nauwelijks meer een krachtige buitenlandse politiek had kunnen voeren. Ons land was één van de *small middle powers* geworden. De idealistisch-internationalistische attitude, die zich aan het einde van de vorige eeuw manifesteerde met de organisatie van de Eerste Vredesconferentie in Den Haag, moet ondermeer worden gezien als een gevolg van het gebrek aan feitelijke macht. Als men geen macht bezit kan men slechts op een idealistische normatieve wijze meespelen in het concert der naties. Ook vond deze gedachtenwereld aansluiting bij de calvinistische overtuiging van een belangrijk gedeelte van het volk. Dat ook wij niet vreemd waren van meer "ordinaire" gevoelens van macht en nationalisme in diezelfde tijd kan blijken uit de golven van emoties die hier zijn opgelaaid toen op Lombok in Indië een Nederlands leger in de val liep¹⁹ of toen de Boeren in Zuid Afrika werden bedreigd door de Engelsen. In de afwikkeling van deze zaken hield het verstand de overhand en hield Nederland zich zoveel mogelijk buiten de internationale politiek. Met geluk en wijsheid ging de Eerste wereldoorlog onze deur voorbij. Pas na de Tweede Wereldoorlog, waarin Nederland onverwacht werd betrokken, werd afstand gedaan van deze onthoudingspolitiek en gekozen voor samenwerking in groter verband van Verenigde Naties, Navo en EEG.

Terwijl Nederland zich in de Europese politiek onthield van inmenging gedurende de laatste twee eeuwen, vond in het oosten tegelijkertijd de consolidatie van een imperium plaats: Nederlands Indië. De schijnbare tegenstelling wordt opgeheven wanneer wij beseffen dat de uitbreiding van ons rijk in Azië mogelijk werd door de welwillende bescherming van de Engelsen. Hierdoor

kon Nederland in Azië met een beperkte land- en zeemacht²⁰, die vooral bestemd was voor de handhaving van de interne orde en rust, onder het motto van humanitaire overwegingen voort gaan met het verwerven van gebied. Ook hier waren overwegingen van idealistisch-humanitaire aard gekoppeld aan praktisch voordeel. Tot de Tweede Wereldoorlog behoorde Nederland tot de twee of drie koloniserende mogendheden met het grootste getal onderdanen.²¹ In de Nederlandse in- en export nam Indië een behoorlijke plaats in.²² Het bezit van koloniën heeft voor Nederland echter veel meer betekend dan het economische, het gaf Nederland de kans in de wereld door te gaan voor een grotere macht dan waarop men volgens Europese maatstaven recht had. Ook poseerde men indachtig de idealistisch-humanitaire traditie graag als modelkolonisator. Het bezit van koloniën gaf Nederland verder de mogelijkheid zitting te nemen in tal van internationale organisaties.²³

Van het politieke naar het economische is maar één stap. Een onderzoek van de Nederlandse relatie met landen van wat later de Derde Wereld zou worden genoemd, in de vooroorlogse tijd, laat zien dat deze relaties maar beperkt zijn. Indonesië was onder deze landen bovendien de belangrijkste handelspartner. West Europa en de Verenigde Staten namen verreweg het leeuwendeel van de Nederlandse in- en uitvoer voor hun rekening.

De oriëntatie op de Derde Wereld in Nederland was vooral bepaald door de verbinding met Indonesië: wetenschappelijke instituten en universiteiten, handelsmaatschappijen, banken, leger en vloot en andere Nederlandse organisaties waren gericht op Indonesië. De invloed van de koloniën op de wetenschapsbeoefening in Nederland moet niet worden onderschat.²⁴ De studie van de cartografie, de geologie, oceanografie, biologie, tropische geneeskunde en landbouw en de studie van Aziatische talen in Nederland was ondenkbaar geweest zonder de verbinding met Indonesië.

Hoewel ik mij bewust ben dat het niet geheel juist is de Nederlandse koloniale verhouding te vergelijken met de relatie tussen Nederland en de Derde Wereld heeft het toch wel zin, omdat het ons confronteert met een aantal constante problemen. Bovendien is het zo dat de Nederlandse economische oriëntatie op Indonesië reeds na de Eerste Wereldoorlog aan het verschuiven was, doordat de afzet naar Europa stagneerde en meer op de Verenigde Staten werd gericht. De Indische suiker vond in India een afzetgebied. Door de dekolonisatie en de langdurige strijd om Nieuw Guinea werd deze heroriëntatie slechts bevorderd. Ondanks uitspraken en verwachtingen in een eerder tijdperk bleek de vaak gehoorde slogan "Indië verloren, rampspoed geboren" te berusten op onjuiste premisses. De vermeende achteruitgang van de Nederlandse handel door het verlies van Indonesië werd na 1950 meer dan goed gemaakt door de sterk toenemende afzet en import uit West Europa

en met name door die van de Bondsrepubliek.²⁵

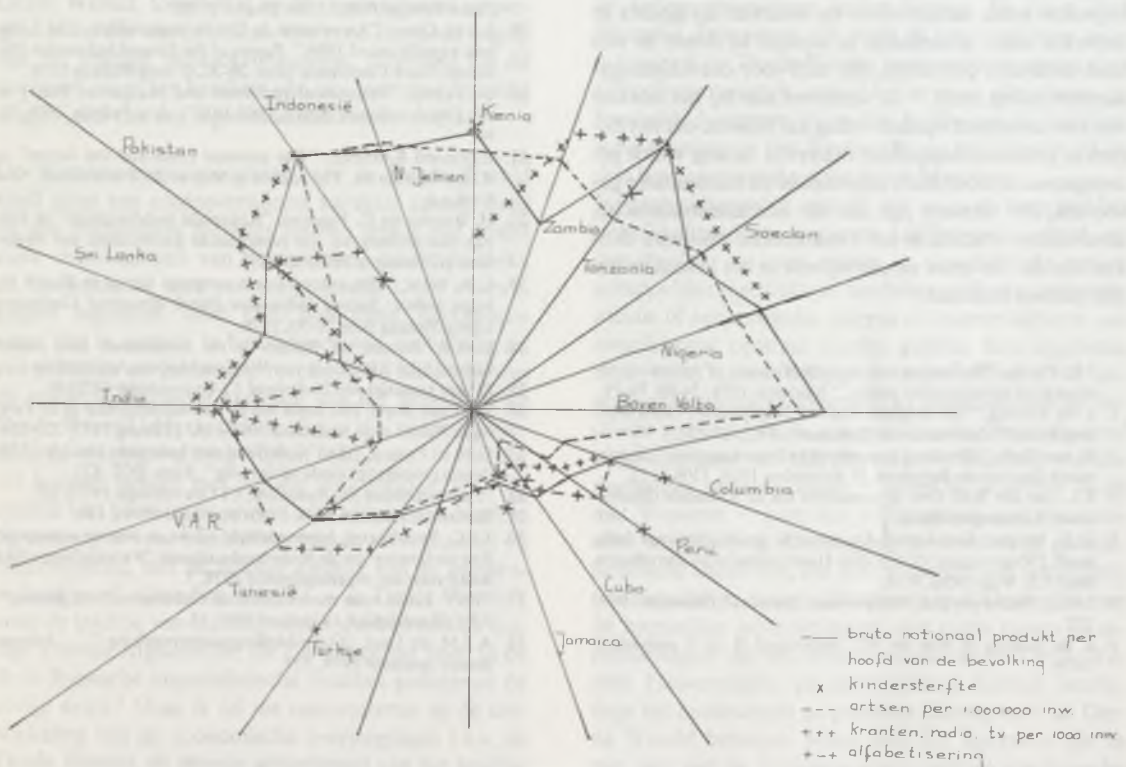
Gezien de in Nederland aanwezige expertise op het gebied van Aziatische problemen was het niet onbegrijpelijk dat juist op het Ministerie van Overzeese gebiedsdelen, zoals Koloniën was herbenoemd, de eerste aanzet werd gegeven tot ontwikkelingshulp, toen Truman in 1948 in zijn Point Four programma plannen in die richting ontwikkelde.²⁶ Men had de verwachting dat Nederland op deze wijze iets van zijn in het dekolonisatieproces verloren prestige zou kunnen terugwinnen, de mankracht en expertise die uit Indonesië terugkeerde moest worden ondergebracht, internationale solidariteit speelde een rol en ook enigermate de gedachte van exportbevordering. De dekolonisatie leidde ook tot een heroriëntering bij veel instituten en instellingen op wetenschappelijk terrein zoals bijvoorbeeld het Koloniaal Instituut werd omgedoopt in het Koninklijk Instituut voor de Tropen; het Koninklijk Instituut voor Taal Land en Volkenkunde te Leiden verloor zijn toevoeging "van Nederlands-Indië". Indologische faculteiten aan de universiteiten werden opgeheven of gereorganiseerd.

Teneinde in de toekomst de binding aan één land te vermijden, werd bovendien de voorkeur gegeven aan multilaterale hulpverlening,²⁷ iets waarin we tezelfdertijd een uiting van de in Nederland altijd aanwezige wens tot een mondiale ordening mogen herkennen. Na de oorlog heeft Nederland gekozen voor samenwerking in de EEG en soortgelijke organisaties. Wij zien dan

ook dat na 1950 een groeiend deel van de Nederlandse im- en export betrokken wordt bij, of verzonden wordt naar, de naaste burenen. Het aandeel van het oostblok is minimaal, terwijl de handel met de Derde Wereld procentueel is gedaald. Van de in absolute cijfers gestegen import uit Azië en Afrika neemt de ruwe olie het overgrote deel van de groei voor zijn rekening.²⁸ De Bondsrepubliek is verreweg Nederlands belangrijkste handelspartner, gevolgd door de Benelux, de Verenigde Staten, Frankrijk, Groot Britannië en Italië. Tezamen namen deze landen in 1978 64% van de Nederlandse invoer en 72% van de Nederlandse uitvoer voor hun rekening. Voor de overige Westeuropese landen kwam daar nog eens 9 respectievelijk 11% bij.²⁹

Wanneer men dat opnieuw zou uitzetten op een cirkel dan zou blijken dat driekwart van de Nederlandse handel zich afspeelt binnen een kring van ongeveer tien landen. Met de overige landen in de wereld zijn diensengevolge de relaties op economisch gebied zodanig beperkt dat zij ergens in de marge terecht zouden zijn gekomen, wanneer wij hen op dat model zouden willen onderbrengen. Meer dan een illustratie van de afstand die er tussen Nederland en de Derde Wereld bestaat en de beperkte gerichtheid van Nederland op Derde Wereld als handelsgebied kan het niet zijn. Bekijken wij de ontwikkeling van de Nederlandse handel op langere termijn dan zien wij dat dit patroon deze gehele eeuw heeft overheerst.

In de buitenlandse politiek heeft Nederland na de

Annotatie De relaties tussen Nederland en de Derde Wereld.

Tweede Wereldoorlog aansluiting gezocht bij de NAVO. Hier ontmoet het grotendeels dezelfde partners met wie het ook economisch verbonden is. Wil men op grond van deze gegevens die een belangrijk deel van het Nederlandse volksbestaan bepalen, komen tot een plaatsbepaling van Nederland binnen de wereld dan is het duidelijk dat Nederland economisch en politiek opgenomen is in een beperkte kring van landen. Binnen deze groep vormt Nederland één der kleinere mogendheden. Uitgaande van deze gegevens is de speelruimte die Nederland bezit om, als zij dit zou willen, ten behoeve van de Derde Wereld landen een andere politieke lijn te volgen dan die van haar partners beperkt. Nederland doet mee in internationale organisaties en kan op deze wijze door trainen of door een actief beleid een proces wellicht een tijdland tegenhouden of versnellen.³⁰ Binnen het systeem heeft zij echter onvoldoende gewicht om structurele veranderingen af te dwingen. Ook niet-regeringsinstanties zoals de vakbonden richten zich voor beleidsveranderingen op de internationale organisaties.³¹ Alleen staande zouden noch zij, noch Nederland in staat zijn veranderingen af te dwingen. Binnen de internationale organisaties bestaan daartoe beperkte mogelijkheden. Doordat Nederland relatief sterk vertegenwoordigd is in veel internationale organisaties en met veel landen diplomatieke betrekkingen onderhoudt, liggen hier nu en dan kansen. Bekijkt men deze economische en politieke gegevens dan kan men zich afvragen wat Nederland beweegt, voor gebieden waarmee haar belangen slechts in beperkte mate samenvallen en waarvan zij slechts in beperkte mate afhankelijk is, moeite te doen. In ons land ontbreekt een lobby, die zich voor ontwikkelingsamenwerking inzet.³² Ik vermoed dat bij het zoeken van een antwoord op deze vraag zal blijken, dat het beperkte gemeenschappelijke materiële belang wordt gecompenseerd door sterk emotionele en humanitaire gevoelens, die verwant zijn aan de internationalistische, idealistische traditie in het Nederlandse politieke denken van de 19e eeuw en die wij ook in het koloniale beleid hebben herkend.

1. J.P. Pronk, "Reflections on the significance of historical research for development policy," *Itinerario* 1979, 74-88, 78-79.
2. J. de Koning, "De kwaliteit van het Nederlandse Ontwikkelingsbeleid", *Internationale Spectator*, 1978, 713-722.
3. F. van Dam, "Honderd jaar ontwikkelingsvraagstuk", *Economisch-Statistische Berichten*, 11 december 1974, 1108-1112.
4. S.L. van der Wal, *Over de actualiteit van de Koloniale Geschiedenis*. (Groningen 1968).
5. D.H. Burger, *Sociologisch Economische geschiedenis van Indonesië*, (Wageningen 1975, 2 dln) Historiografische introductie door J.S. Wigboldus, XVI.
6. J.G.L. Palthe en G.J. Tempelman, *Indonesië*, (Bussum 1975) 222.
7. J. de Koning in *Hier en NU*, Nederland II op 3 september 1979.

7. *Internationale Spectator* 1978, 714.
8. A. Lijphart, *The Trauma of decolonization*, (New Haven and London) 1966.
9. C.J. Hamelink, *Derde Wereld en culturele emancipatie*, (Baarn 1978).
10. A.J.M. van Laar, "Ontwikkelingssamenwerking, technische bijstand en uitbesteding van werken aan consultants: een terreinverkenning", *Internationale Spectator* 1978, 729-742.
11. Rodney Newham, "Chewing on the cannibals", *Times literary Supplement*, 25 januari 1980, 75-76.
12. J.R.W. Smail, "On the possibility of an autonomous history of modern Southeast Asia" *Journal of South East Asian History* 1961, 72-102; H.J. Benda, The structure of Southeast Asian History, some preliminary observations. *JSEAH* 1962, 106-138.
13. Zie Smail.
14. Kitsiri Malalgoda, "Buddhism in Post-independence Sri Lanka", *The Ceylon Journal of Historical and Social Studies*, New Series vol. IV, 93-97.
15. J. van Baal, *Mensen in verandering*, (3edr. Amsterdam 1972).
16. L.A.V. Metzemaekers, "Grenzen en Mogelijkheden van het Nederlands buitenlands beleid", *Grenzen en mogelijkheden van de Nederlandse buitenlandse politiek* (Baarn 1976) 17. Men zie ook Gadis Rasid "Ontwikkelingshulp" *NRC/Handelsblad* 22-1-1980, 15. Hierin wordt verwezen naar een artikel in *Merdeka* van 12 januari, waarin ontwikkelingshulp wordt gezien als een continuering van de afhankelijkheidsrelatie. Zie ook Kees Caljé, "Steeds minder hulp van IMF voor landen in nood" *NRC/Handelsblad*, 24 januari 1980, 15, waaruit blijkt dat ontwikkelingslanden liever leningen tegen hogere rente nemen bij commerciële banken dan bij het Internationaal Monetair Fonds, omdat "het Fonds meestal zeer strenge voorwaarden stelt, die gemakkelijk tot sociale spanningen leiden". De regering van Sri Lanka streeft registratie na van alle hulpverleningsprojecten en instanties in het land, teneinde onwettige organisaties te weren. Dr Sjef Theunis in *Hier en Nu*, 25 januari 1980.
17. C.L. Taylor and M.C. Hudson, *World Handbook of Political and Social Indicators*. New Haven and London 1972.
18. Joris J.C. Voorhoeve, *Peace, Profits and Principles. A study of Dutch Foreign Policy*, (The Hague 1979).
19. J. van Goor, "An episode in Dutch imperialism. The Lombok expedition of 1894." *Papers of the Second Indonesian Historical Dutch Conference*, June, 26-30. U-jong Padang 1978.
20. G. Teittler, "Manpower problems and Manpower Policy of the Dutch colonial Army, 1860-1920", *Acta Politica* 1979, 71-94.
21. Raymond Kennedy, "The colonial crisis and the future" in Ralph Lintum ed. *The science of Man in the World Crisis*. New York s.a.
22. H. Baudet en C. Fasseur, "Koloniale bedrijvigheid" in J.H. van Stuivenberg ed. *De economische geschiedenis van Nederland*, (Groningen 1977) 309-350.
23. C.B. Wels, "The colonies as a constant factor in Dutch foreign policy. *Second Indonesian Dutch Historical Conference* Ujong Padang June 26-30, 1978.
24. L.M.R. Rutten ed. *Science in the Netherlands East Indies*. Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Amsterdam.
25. *75 jaar statistiek van Nederland*, ('s Gravenhage 1975) 86.
26. Jaap van Soest, *Het begin van de ontwikkelingshulp in de Verenigde Naties en in Nederland 1945-1952* (Tilburg 1975) 223-224.
27. G.H.A. Prince, "Had Nederland een koloniale ideologie? Na de dekolonisatie: einde of vervolg", *Kleio* 1977, 821.
28. *75 jaar statistiek van Nederland*, ('s Gravenhage 1975), 89.
29. *Statistisch Zakboek* 1979, ('s Gravenhage 1979), 178.
30. J.J.C. Voorhoeve, *Internationale macht en interne autonomie. Een verkenning van de Nederlandse situatie*. Wetenschappelijke Raad voor het regeringsbeleid 1978, 7.
31. "FNV: acties voor mensenrechten niet doeltreffend genoeg". *NRC/Handelsblad*, 14 januari 1980, 15.
32. A.J.M. de Laar, "Ontwikkelingssamenwerking." ... *Internationale spectator* 1978, 729.

De ideologische en intellectuele achtergrond van het huidige debat over de ontwikkelingsproblematiek: een terreinverkenning

In de discussie over de ontwikkelingsproblematiek in de Derde Wereld is de laatste jaren een groeiende aandacht waarneembaar voor de historische achtergrond van dit vraagstuk. Met name de vroegere vormen van Westerse overheersing – gedurende het Moderne Imperialisme en kolonialisme of nog daarvoor – worden in vele theorieën en modellen van doorslaggevende betekenis geacht voor de huidige ontwikkelingsproblematiek in de Derde Wereld. Veel minder aandacht is er tot dusver getoond voor de ideologische en intellectuele achtergrond van het ontwikkelingsvraagstuk, voor vroegere debatten over ontwikkeling en onderontwikkeling, waarvan de strijdvrage nog steeds een rol spelen in het huidige debat. Dit gebrek aan historisch bewustzijn maakt de huidige meningsvorming over de Derde Wereld vaak kwetsbaar voor de onbedoelde doorwerking van vroegere veronderstellingen en ervaringen in het Westen en voor onverwachte ontwikkelingen in de huidige relatie tussen het Westen en de Derde Wereld.¹

Ik zal hieronder een overzicht proberen te geven van de vroegere meningsvorming in het Westen over de Derde Wereld, toegespitst op de overwegingen en perspectieven die van betekenis zijn voor een goed begrip van het huidige ontwikkelingsdebat. Uiteraard zal dit overzicht meer het karakter van een terreinverkenning dragen, dan van een afgeronde historische analyse.

De Westerse meningsvorming over de Derde Wereld heeft altijd een controversioneel karakter gehad, maar bij alle controverse hierover hebben steeds een aantal vaste overwegingen van humanitaire, machtspolitieke en economische aard een rol gespeeld. Deze overwegingen begonnen rond 1800 hun vaste, herkenbare vorm aan te nemen, in het tijdperk van Verlichting en van politieke en industriële revolutie, bij het begin van de moderne koloniale expansie van het Westen in de Derde Wereld.² Na de dekolonisatie zijn ze tot op vandaag de meningsvorming blijven beheersen. Ik zou dat toe kunnen lichten met actuele voorbeelden: voor de traditie van humanitair protest, die zijn wortels heeft in de campagne voor afschaffing van de slavenhandel en negerslavernij, met de huidige kwestie van de mensenrechten – of schending daarvan – in Derde Wereld³; voor de traditie van machtspolitiek denken met de huidige kwestie Afghanistan, die z'n oorsprong heeft in de Brits-Russische imperialistische rivaliteit gedurende de vorige eeuw.⁴ Maar ik zal me concentreren op de ontwikkeling van de economische overwegingen t.a.v. de Derde Wereld, de directe achtergrond van het huidige debat over de ontwikkelingsproblematiek. Vanaf 1800

tot op heden hebben daarbij steeds de volgende vragen een rol gespeeld:

- welke bijdrage levert de relatie met de Derde Wereld tot de ontwikkeling van de Westerse economie;
- welke bijdrage levert die relatie tot de economische ontwikkeling in de Derde Wereld;
- en in hoeverre moet daarbij de Westerse ontwikkeling als voorbeeld dienen voor de Derde Wereld.

Rond deze strijdvrage hebben zich in de loop der jaren bepaalde perspectieven gevormd, perspectieven met zowel een politiek-ideologische als een wetenschappelijke betekenis.

In politiek-ideologisch opzicht kan men ruwweg drie hoofdstromingen bij de voortgang van het ontwikkelingsdebat onderscheiden: een liberale, een conservatieve en een socialistische stroming. Daarbinnen hebben zich natuurlijk allerlei differentiaties en overlappingsen voorgedaan. Naast deze geseculariseerde stromingen zou men in algemene zin ook van een christelijk perspectief op de Derde Wereld kunnen spreken, maar juist bij de economische ontwikkelingsproblematiek heeft de christelijke stroming zich nooit wezenlijk van de andere stromingen onderscheiden. En naast deze Westerse stromingen zijn er in de loop van deze eeuw ook vanuit de Derde Wereld perspectieven op het ontwikkelingsvraagstuk ontwikkeld, maar die sloten inhoudelijk doorgaans nauw aan bij die van de socialistische stroming in het Westen. Ik zal me daarom tot de drie bovengenoemde stromingen beperken.

In wetenschappelijk opzicht zijn er in de loop van het ontwikkelingsdebat eveneens talrijke varianten te onderscheiden, al naar gelang in verschillende wetenschappelijke theorieën en modellen politieke, culturele, sociale of economische, interne of externe factoren van ontwikkeling centraal werden gesteld. Een algemene, maar mijns inziens belangrijke tegenstelling is die tussen universalistische theorieën en particularistische theorieën geweest.⁵ In de universalistische theorieën werd altijd uitgegaan van een algemene vatbaarheid van alle menselijke samenlevingen – zowel de Westerse als de niet Westerse – voor een zelfde proces van economische ontwikkeling. Daartegenover stonden de particularistische theorieën, die juist uitgingen van fundamentele verschillen in ontwikkelingsmogelijkheden binnen de menselijke samenlevingen, met name tussen de samenlevingen van het Westen en die van de Derde Wereld. Universalisme en particularisme hebben beurtelings het intellectuele en politieke klimaat t.a.v. de Derde Wereld beheerst. Maar over het algemeen zijn ze met één van de bovengenoemde politiek-ideologische stromingen verbonden geraakt: het universalisme met

de liberale en socialistische stromingen, het particularisme vooral met de conservatieve stroming. Ik zal deze perspectieven daarom als uitgangspunt nemen voor het historisch overzicht van het ontwikkelingsdebat.

Het debat werd geopend door de *liberalen*. Tegen het einde van de 18e eeuw begonnen zij het heersende koloniale stelsel ter discussie te stellen, een systeem dat in hun ogen de economische ontwikkeling zowel in het Westen als in de Derde Wereld belemmerde – een systeem vol misstanden, zoals protectie, monopolievorming, slavenhandel en slavernij. Zowel voor het Westen als de Derde Wereld droegen de liberalen dezelfde oplossingen aan, zoals vrijhandel, particulier initiatief en vrije loonarbeid. Dat waren volgens hen factoren die overal de economische ontwikkeling bevorderden – "onder alle omstandigheden en onder alle hemelstrekken", zoals dat indertijd heette. Deze universalistische denkbeelden ontleenden de liberalen in de loop van de 19e eeuw vooral aan de Engelse Politieke Economie, aan de wetenschappelijke publicaties van Adam Smith, David Ricardo, James en John Stuart Mill⁶. Deze liberale economen oefenden ook invloed uit op het nieuwe corps van bestuursambtenaren in Brits-Indië, James en John Stuart Mill zijn zelf later in dat bestuur werkzaam geweest. De liberalen kregen zo in *Brits-Indië* een eerste kans om hun theorieën in de praktijk te brengen. Liberalen in andere koloniale mogendheden, met name in Nederland, volgden hun verrichtingen vol verwachting.

Met het succes van de eigen industriële revolutie voor ogen streefden de Engelse liberalen over een breed terrein de invoering van het moderne kapitalisme in India na. Op economisch gebied moest communaal landbezit plaats maken voor individueel landbezit, de belastingen moesten door een vaste heffing de productieve boeren stimuleren, het traditionele handwerk moest door goedkope Engelse industrieproducten worden vervangen⁷. Op educatief en administratief terrein probeerde de latere historicus en hoge bestuursambtenaar Macaulay het algemeen gebruik van de Engelse taal te bewerkstelligen – volgens hem de sleutel tot de Westerse beschaving en ontwikkeling.⁸ Op politiek en godsdienstig terrein gingen energieke bestuursambtenaren zich met het inheemse bestuur en het kastenstelsel bemoeien om de inheemse bevolking te beschermen tegen onderdrukking en bijgeloof.⁹

Bij de uitvoering van dit liberale hervormingsprogramma bleek pas duidelijk hoe Eurocentrisch hun universalistische denken eigenlijk was. De meeste hervormingen hadden dan ook een averechts resultaat: de economische hervormingen leidden tot de groei van het parasitair grootgrondbezit en droegen bij tot de verarming van de grote massa van boeren en handwerkslieden. De bestuurlijke en godsdienstige hervormingen riepen een sterk verzet op in alle lagen van de Indiase bevolking, een verzet dat culmineerde in de grote mouterij van inheemse troepen in 1857.¹⁰

Deze en andere mislukkingen van liberale experimenten in de Engelse koloniën droegen sterk bij tot de algemene verzwakking en matiging van het liberale ontwikkelingsperspectief in de tweede helft van de 19e eeuw.¹¹ Het liberale perspectief werd verder ondergraven door de plotselinge versnelling in de koloniale expansie, die rond 1880, onder invloed van allerlei veranderingen in het Westen en in de Derde Wereld, optrad: een ontwikkeling die bekend is geworden als het Moderne Imperialisme.

De liberalen, met name de Engelse, hadden zich altijd afkerig getoond van uitbreiding van het koloniale bezit. De economische ontwikkeling die ze in de bestaande koloniën nastreefden was in hun ogen ook mogelijk zonder koloniale overheersing: door uitbreiding van de handel tussen het Westen en de Derde Wereld, uiteraard in de vorm van vrijhandel, waarvan zowel het Westen als de Derde Wereld konden profiteren en waarvan een extra beschavende, ontwikkelende invloed op de Derde Wereld uit kon gaan. In feite profiteerden Westerse landen als Engeland, met z'n sterke economische en maritieme positie, het meest van de handelscontacten. Wanneer de inheemse bevolking zich aan de zegeningen van de vrijhandel probeerde te onttrekken, verschenen bovendien vaak alsnog de Engelse oorlogsschepen, om Engelse levens en belangen te beschermen.

Historici hebben dit Engelse vrijhandelssysteem dan ook gekenschetst als informeel imperialisme – economisch imperialisme dat door de strubbelingen met de inheemse bevolking steeds de neiging vertoonde zich uit te breiden tot formeel, territoriaal imperialisme.¹² Aanvankelijk had Engeland een soort monopoliepositie vervuld in de Westerse relatie tot de Derde Wereld. Dat veranderde toen ook andere Westerse landen industrialiseerden en met Engeland begonnen te concurreren, in het Westen en in de Derde Wereld. Samen met de groeiende politieke rivaliteit in Europa leidde deze economische concurrentie tot de bekende wedloop om nieuwe koloniën.¹³

In dit nieuwe, nationalistische, protectionistische en kolonialistische klimaat voelden de liberalen zich aanvankelijk slecht op hun gemak. Daarbij kwam nog dat het wetenschappelijke gezag van de universalistische Politieke Economie in toenemende mate werd ondergraven door nieuwe etnologische en historische kennis over de Derde Wereld, en door nieuwe particularistische, soms uitgesproken racistische ontwikkelingstheorieën.

Sommige liberalen gingen mee met deze nieuwe politieke en intellectuele stromingen. Zoals de zgn. "sociaal-imperialisten" in Engeland en Duitsland, die de verwerving van nieuwe, winstgevend geachte koloniën onderstonden om er later sociale hervormingen in het moederland uit te kunnen financieren.¹⁴ Andere liberalen bleven het oude liberale ontwikkelingsperspectief trouw, maar zochten naar nieuwe, voorzichtige en realistische toepassingsmogelijkheden daarvoor in de Der-

de Wereld. De zgn. "ethici" in de Nederlandse koloniale politiek van na 1900 vormen daarvan een goed voorbeeld: zij streefden er oprecht naar om Westerse hervormingen in Indonesië met respect voor het inheemse adatrecht te combineren.¹⁵

Tijdens het interbellum werd de druk op de liberale stroming nog versterkt door de opkomst van het inheemse nationalisme. De eis van nationale onafhankelijkheid was natuurlijk geheel in overeenstemming met liberale vrijheids- en gelijkheidsidealen. Maar toen het er op aankwam was het verlies van de koloniën voor veel liberalen toch onaanvaardbaar.¹⁶ Zoals voor alle politieke stromingen in Europa was de dekolonisatie voor de meeste liberalen een traumatische ervaring, die leidde tot een zekere afwending van de Derde Wereld en concentratie op interne zaken als de wederopbouw en de Europese eenwording.

Het liberale perspectief kreeg na de dekolonisatie echter nieuwe impulsen uit Amerika, war liberale politici en intellectuelen zich vol élan op de ontwikkelingsproblematiek van de nieuwe staten in de Derde Wereld wierpen. Hun denkbeelden straalden een zelfde optimisme en universalisme uit, als die van de Engelse liberalen in het begin van de 19e eeuw. In de praktijk bleken hun ontwikkelingsmodellen vaak even etnocentrisch en onwerkzaam.¹⁷

Deze merkwaardige herleving van het oude liberale ontwikkelingsperspectief werd door twee omstandigheden in de hand gewerkt: in de eerste plaats door het feit dat Amerika zich zelf als een vrijgemaakte kolonie beschouwde, die de Derde Wereld "onbesmet" door eigen koloniale belangen tegemoet kon treden; in de tweede plaats door het ontstaan van de Koude Oorlog, die door de Amerikanen niet zozeer als een machtspolitieke krachtmeting met de Sowjet-Unie, maar als een wereldwijde strijd tussen het vrije Westen en de communistische dictatuur werd opgevat. Snelle economische groei, het liefst binnen kapitalistische instellingen, werd daarbij als de belangrijkste garantie tegen het communisme gezien.

De bekendste van de vele groeitheorieën en modellen die in de jaren vijftig en zestig het licht zagen was het boek van de Amerikaanse econoom Walt Rostow, *The Stages of Economic Growth*, met als ondertitel *A non Communist Manifesto*, uit 1960.¹⁸ Rostow introduceerde daarin met nieuw vakjargon opnieuw het oude universalistische ontwikkelingsschema, dat inhield dat alle landen ter wereld dezelfde ontwikkelingsfasen van traditioneel naar modern moesten afleggen, de een alleen wat sneller dan de ander.

Beslissend daarbij was volgens Rostow de fase van de "take off" – een beeldspraak ontleend aan het jettijdsperk – de fase waarin de economische groei "self sustaining" diende te worden. De criteria voor de "take off", toename van de investeringen tot 10% van het nationaal inkomen, het ontstaan van een "leidende sector" in de industrie en modernisering van de politieke en sociale context, ontleende Rostow uitsluitend aan

het voorbeeld van het Westerse kapitalisme. Het kon niet helemaal worden ontkend dat Rusland onder het communisme eveneens een snelle economische groei had door gemaakt, maar deze was behalve met onderdrukking ook met veel verspillen gepaard gegaan. De landen van de Derde Wereld moesten de "take off" dus naar Westers voorbeeld nemen, waarbij ze het als laatkomers eigenlijk makkelijker hadden dan indertijd de Westerse pionierslanden, omdat ze nu ruimschoots van de kennis en hulp van het ontwikkelde Westen konden profiteren. Dankzij particuliere investeringen en omvangrijke ontwikkelingshulp uit het Westen konden de landen van de Derde Wereld volgens Rostow in versneld tempo in de moderne industriële wereld worden gelanceerd. Volgens zijn schattingen was de "take off" van India in 1960 al begonnen, en zouden landen als Egypte, Indonesië en Pakistan binnen 10 jaar, dus voor 1970, volgen.

Deze liberaal-Amerikaanse oplossing van de ontwikkelingsproblematiek had haar geloofwaardigheid al verloren, voordat bleek dat Rostow's voorspellingen allerm minst uitkwamen. De na-oorlogse expansie van Amerikaanse economische belangen in de Derde Wereld had de beschuldiging van informeel, economisch imperialisme doen herleven. Particuliere investeringen en overheidshulp bleken geen "take off", maar wel economische afhankelijkheid van Amerika op te leveren. Daarbij kwamen de militaire interventies van Amerika in Vietnam en sommige Zuid-Amerikaanse landen, interventies waar Rostow als adviseur van de presidenten Kennedy en Johnson direct bij betrokken was. Deze bloedige interventies wekten de indruk dat het liberale Amerikaanse ontwikkelingsperspectief louter retoriek was, een cynische poging om de economische belangen van Amerika in de Derde Wereld te verhullen.¹⁹ Al met al raakte het liberale perspectief in de Westelijke wereld opnieuw in discrediet, een ontwikkeling die ditmaal vooral ten gunste van de socialistische stroming uitwerkte.

Daarvoor was de conservatieve stroming steeds de grote concurrent geweest van de liberalen bij de meningsvorming over de Derde Wereld. Deze stroming kwam na 1800 voort uit de binnenlandse reactie op de Verlichting, revolutie en liberalisering, kortom een reactie tegen "de geest der eeuw". Maar het conservatisme vond een nieuwe machtsbasis in de Derde Wereld zelf. De betekenis van de koloniale expansie voor het voortbestaan van conservatieve partijen in Europa is groot geweest; in Nederland ontleende de conservatieve partij in de 19e eeuw haar bestaansrecht voornamelijk aan haar koloniale programma. De Europese adel, de voornaamste drager van het conservatisme, was aanvankelijk sterk vertegenwoordigd onder de bestuursambtenaren en militairen in de koloniën. Ze vonden daar vaak een mogelijkheid voor de voortzetting van een aristocratische levensstijl, die in Europa in toenemende mate werd ondergraven. Uit historisch onderzoek naar het

Frans corps van bestuursambtenaren is gebleken dat afkeer van de modernisering, democratisering en massificatie in het moederland tot ver in de 20e eeuw een belangrijke motivatie was om als bestuursambtenaar naar de koloniën te gaan — ook buiten de adel onder de burgerij.²⁰ In de 19e eeuw hebben de conservatieven zich dan ook zoveel en zolang mogelijk verzet tegen de uitbreiding van controle vanuit het moederland op het koloniale bestuur, met name parlementaire controle.

Het ontwikkelingsperspectief van de conservatieven was aanvankelijk vrij vaag, meer een ontkenning van liberale pretenties t.a.v. de Derde Wereld dan een positief programma. Het hield in ieder geval in dat de inheemse bevolking zoveel mogelijk naar eigen, "oosterse begrippen" en zo min mogelijk naar "westerse begrippen" bestuurd moest worden. Het bestond uit een mengeling van pragma en pessimisme ten aanzien van ontwikkelingsmogelijkheden aangevuld met respect voor plaatselijke culturen in de Derde Wereld.²¹ De status van dergelijke opvattingen werd in de tweede helft van de 19e eeuw verhoogd door de eerder genoemde ontwikkelingen op wetenschappelijk terrein: de groei van feitelijke kennis van de Derde Wereld en de opkomst van nieuwe particularistische theoriën. Dit nieuwe particularisme varieerde in de mate waarin de verschillen tussen het Westen en de Derde Wereld als onveranderlijk en normatief werden gezien. In allerlei racistische theorieën werden die verschillen als onveranderlijk en hiërarchisch gezien: als het gevolg van de superioriteit van het blanke ras en de inferioriteit van de gekleurde rassen.²² In b.v. de conceptie van de "dualistische economie" van de Nederlandse econoom *J.H. Boeke* werd er voor de economieën van de Derde Wereld wel een scherp onderscheid gemaakt tussen de moderne Westerse sector en de traditionele inheemse sector, maar aan dit onderscheid waren geen negatieve waarde-oordelen verbonden en Boeke sloot een ontwikkeling van de traditionele sector vanuit eigen sociale patronen niet uit b.v. in de vorm van coöperatieve ondernemingen.²³

In Europa sprak het conservatieve perspectief het grote publiek echter meer aan door haar imperialistische begeestering, dan door droge wetenschappelijke theorieën. Rudyard Kipling gaf rond 1900 als dichter eigenlijk de meest typerende vertolkingen van deze conservatief-imperialistische sentimenten.²⁴ Allereerst een sterk bewust zijn van de fundamentele verschillen tussen het Westen en de Derde Wereld: "East is East and West is West and never the twain shall meet" in zijn meest geciteerde uitspraak. Dit bewustzijn ging gepaard met sterke superioriteitsgevoelens tegenover de volkeren van de Derde Wereld, "the lesser breeds", "half devil, half child". Maar dat sloot een zeker respect en een sterk, paternalistisch roepingsbesef tegenover deze volkeren niet uit: "Take up the White Man's Burden . . . To seek another's profit, And work another gain".

Uiteraard had de conservatieve stroming, die zich his-

torisch het meest met de koloniale expansie geïdentificeerd had, het ook het moeilijkst met de dekolonisatie.²⁵ Conservatieven maakten zich in alle Europese landen voor de laatste maal tot pleitbezorgers van de nationale eer of het economische eigenbelang bij hun pogingen het koloniale bezit te behouden: "Indië verloren, rampspoed geboren" luidde de leus in Nederland. Later bleek het verlies van de koloniën echter ruimschoots gecompenseerd te worden door een spectaculaire economische groei, in nationaal en Westelijk verband. Aangezien ook de intellectuele basis van het conservatisme, met name de particularistische en racistische verklaringen, door het fascisme en de Tweede Wereldoorlog in discredit waren geraakt zag het er lange tijd naar uit dat het afgelopen was met het conservatieve perspectief op de Derde Wereld. Door de reactie op het overspannen optimisme en universalisme van het Amerikaanse liberale ontwikkelingsperspectief herleefde het conservatisme weer tijdelijk. In de memoires van Kissinger en Nixon zijn vele voorbeelden te vinden van de traditionele conservatieve instelling tegenover de Derde Wereld.²⁶ Maar zoals gezegd heeft de recente reactie op het liberale ontwikkelingsperspectief vooral een socialistisch karakter.

Er zitten merkwaardige kanten aan de brede aanhang, die het socialistische perspectief op het ogenblik ondervindt. In de eerste plaats wordt dit perspectief voor de Derde Wereld nog al eens aangehangen door intellectuelen en politici die op binnenlands terrein allerm minst een socialistische verandering van de maatschappij nastreven. In de tweede plaats beroepen vele overtuigde socialistenvan zich bij hun opvattingen over de Derde Wereld uitdrukkelijk op de marxistische traditie, terwijl hun denkbeelden juist op dit punt sterk afwijken van die van Marx.

In tegenstelling tot de huidige socialistenvan verklaarde Marx de onderontwikkeling in de Derde Wereld rond 1850 niet uit de Westerse imperialistische overheersing, maar uit de aard van de prekoloniale maatschappijstructuur.²⁷ Volgens Marx was de ontwikkeling van het kapitalisme uit het feodalisme een typische Europese ontwikkeling geweest. Buiten Europa had volgens Marx steeds de zgn. Aziatische productiewijze gehoorst, een stagnerende, agrarische maatschappijvorm, gekenmerkt door communaal landbezit, een hechte, autarkische dorpsgemeenschap en despotisch centraal gezag; een maatschappijvorm zonder de interne dynamiek van b.v. het Europese feodalisme. De enige mogelijkheid tot ontwikkeling in de Derde Wereld was de externe invloed van het Europese kapitalisme, dat zich over de gehele wereld begon uit te breiden. Zo had Engeland volgens Marx in India een dubbele taak te volbrengen: afbraak van de traditionele maatschappijstructuur en opbouw van een nieuwe, kapitalistische maatschappijstructuur. Over de motieven van het Engelse kolonialisme maakte Marx zich geen enkele illusie: die kwamen voort uit pure kapitalistische hebzucht.

Maar om in India winsten te maken moesten de Engelse kapitalisten het land in ontwikkeling brengen. De gevolgen van het Europese kolonialisme beoordeelde Marx betrekkelijk positief en optimistisch.

Lenin gaf rond 1900 met zijn imperialismetheorie een heel andere draai aan het socialistische perspectief op de Derde Wereld.²⁸ In de eerste plaats was hij minder geïnteresseerd in de gevolgen van het kolonialisme voor de Derde Wereld, dan in de oorzaken daarvan in het Westen. Lenin probeerde een verklaring te vinden voor de plotselinge versnelling in de koloniale expansie die na 1880 optrad. Hij vond die in de schaalvergroting en monopolievorming die in dezelfde tijd binnen het Europese kapitalisme optrad. Volgens Lenin dreigden de winsten van binnenlandse investeringen door de toename van het kapitaal af te nemen. In de onderontwikkelde samenlevingen van de Derde Wereld lag een oplossing voor deze problemen: nml. export van het overvloedige kapitaal met de mogelijkheid van nieuwe hoge winsten. Door de cijferreeks van de groeiende kapitaalexport naast een chronologische staat van de koloniale expansie te leggen meende Lenin een overtuigend bewijs voor zijn verklaring van het moderne imperialisme te geven.

Hoewel hij de subjectieve motivatie tot de koloniale expansie goed had aangevoeld werd Lenin's verklaring door de objectieve gevolgen daarvan weerlegd. De kapitaalexport ging namelijk voor het grootste deel naar nieuwe kapitalistische landen als Amerika, Rusland en de blanke Dominions, en niet naar de nieuwverworven koloniën.²⁹ De winstmarge van de koloniale investeringen verschilde over het algemeen maar weinig van de binnenlandse investeringen. Dat nam niet weg dat de winsten voor het grootste deel weer uit de koloniën terugvloeiden naar het moederland. De Indiase nationalist en socialist Romesh Dutt slaagde er b.v. voor India rond 1900 vrij overtuigend in een "drain of wealth" aan te tonen.³⁰ Nederlandse socialisten toonden een soortgelijke "drainage" aan voor Indonesië.

De breuk, die na de Russische revolutie in de internationale socialistische beweging optrad, had ook gevolgen voor het socialistische ontwikkelingsperspectief. In de Sowjet-Unie werd dit perspectief onder Stalin volstrekt dienstbaar gemaakt aan de partijlijn. Het feodalisme werd in tegenstelling tot Marx' oorspronkelijke opvattingen overal ter wereld als de belangrijkste prekapitalistische fase gezien. Dit hield verband met Stalin's pogingen om in de Derde Wereld een coalitie tussen communistische en burgerlijke, nationalistische partijen tot stand te brengen, tegen "imperialistische" en "feodale krachten".³¹ Na de oorlog werd de strategie aangevuld met de conceptie van het zgn. staatskapitalisme, een nieuw ingevoerde fase tussen kapitalisme en socialisme in de Derde Wereld. De toepassing van deze categorie is vrij willekeurig, voornamelijk afhankelijk van de behoeften van de Russische buitenlandse politiek. Zo verdiende het beleid van Indira Gandhi in India, op binnenlands gebied vaag populistisch, op buitenlands ge-

bied echter pro-Russisch georiënteerd, wél het predikaat van staatskapitalisme, terwijl het beleid van president Bhutto in het naburige *Pakistan*, eveneens populistisch op binnenlands gebied, maar pro-Amerikaans en vooral pro-Chinees op buitenlands gebied, als reactionair werd veroordeeld. Terwijl de maatschappijstructuur van beide landen überhaupt weinig verschillen vertonen.³²

Veel interessanter zijn de socialistische theorieën die na de Tweede Wereldoorlog in het Westen en de Derde Wereld over de ontwikkelingsproblematiek zijn geformuleerd. De eerste belangrijke aanzet daartoe gaf de Amerikaanse neo-marxist Paul Baran in een essay over "the roots of backwardness", opgenomen in "The Political Economy of Growth", uit 1957.³³ Daarin legde hij het volgende probleem voor: waarom was Japan, oorspronkelijk een vrij arme en geïsoleerde feodale staat, er wél in geslaagd een succesvolle industriële revolutie door te voeren en een moderne kapitalistische structuur op te bouwen, terwijl India, met oorspronkelijk een veel rijkere en meer ontwikkelde feodale maatschappij, gedurende diezelfde periode in het feodalisme was blijven steken en zelfs was verarmd. Volgens Baran lag het antwoord op die vraag in de tussenkomst van het Westerse kapitalistische imperialisme. Terwijl Japan juist vanwege z'n geïsoleerde ligging en geringe hulpbronnen door de imperialistische mogendheden met rust werd gelaten, en zo op eigen kracht de kapitalistische fase kon bereiken, werd India door de Engelsen geplunderd en als afzetmarkt voor Engelse industrieproducten en exportmarkt van grondstoffen afhankelijk gemaakt van de Engelse economie.

Evenals de Russische communisten ging Baran er dus van uit dat zich overal ter wereld een feodale fase voerde, die – zonder inmening van buitenaf – noodzakelijk leidde tot het moderne kapitalisme. In zijn analyse van het Westerse imperialisme en de gevolgen daarvan voor de Derde Wereld voegde hij echter nieuwe elementen toe aan de in Rusland gekanoniseerde imperialismetheorie van Lenin.

Dit nieuwe socialistische perspectief op ontwikkeling en onderontwikkeling vond in de jaren zestig veel weerklank in de universiteiten van het Westen en de Derde Wereld. In Zuid-Amerika ontwikkelden socialistische economen en sociologen de zgn. "dependencia"-theorie, waarin de stagnerende invloed van de lange koloniale en imperialistische afhankelijkheid op de Zuid-Amerikaanse economie werd geanalyseerd.³⁴ De voornaamste woordvoerder van deze stroming, Andre Gunder Frank ontwikkelde de gedachte van een allesomvattende, kapitalistische wereldeconomie, waarbinnen hij een direct verband legde tussen de ontwikkeling in het Westen en onderontwikkeling in de Derde Wereld, "beide verschillende kanten van dezelfde medaille" in zijn woorden.³⁵

In Amerika werkte Wallerstein verder aan deze conceptie van een kapitalistische wereldeconomie met een internationale werkverdeling, waarvan hij de oorsprong

in de 16e eeuw plaatste.³⁶ In Europa ontwikkelden sociologen als Galtung en Senghaas soortgelijke theorieën over de relatie tussen centrum en periferie.³⁷ In Afrika schreef de Tanzaniaanse historicus Rodney een boek met de veelzeggende titel: *How Europe underdeveloped Africa*.³⁸

In de jaren zestig raakte dit nieuwe socialistische perspectief op ontwikkeling en onderontwikkeling nauw verbonden met nieuwe socialistische revolutietheorieën. Een socialistische revolutie werd daarin enerzijds als de enige mogelijkheid gezien voor de Derde Wereld om aan de wurggreep van het kapitalisme te ontsnappen, anderzijds ook als een ernstige verzwakking van het Westerse kapitalisme, omdat dit op de exploitatie van de Derde Wereld gebaseerd was. China en Cuba werden als de belangrijkste ontwikkelingsmodellen voor de Derde Wereld opgevat.³⁹

De laatste jaren zijn ook de tekortkomingen van deze neo-marxistische theorieën duidelijker aan het licht gekomen. Tekortkomingen die voortkomen uit het generaliserende en eenzijdige karakter van sommige van haar begrippen en verklaringen. De volgende algemene bezwaren kunnen tegen deze theorieën worden ingebracht:

1. De directe relatie die tussen ontwikkeling en onderontwikkeling wordt gelegd, gaat uit van dezelfde veronderstelling als het bekende "zero-sumgame": wat de één wint moet de ander verliezen. Veel realistischer lijkt mij een model toe, waarin ook rekening wordt gehouden met de mogelijkheid van winst voor alle betrokken partijen, winst die natuurlijk kan variëren en zeer ongelijk verdeeld kan zijn. In ieder geval is het zeer de vraag of de ontwikkeling in het Westen voornamelijk op de onderontwikkeling van de Derde Wereld is gebaseerd en omgekeerd de onderontwikkeling in de Derde Wereld door de ontwikkeling in het Westen werd veroorzaakt.

2. De ontwikkeling van de Westerse economie na 1750 was voornamelijk op de expansie van de interne, Westerse markt gebaseerd. De betekenis van de uitbuiting van de Derde Wereld is door de neo-Marxisten stelselmatig overschat; zowel bij de slavenhandel onder het mercantilisme⁴⁰, bij het moderne imperialisme⁴¹ als bij het recente Westerse imperialisme, met name dat van de VS.⁴² Zo kon Magdoff de vermeende winstgevendheid van de Amerikaanse investeringen in de Derde Wereld in verhouding tot de binnenlandse investeringen alleen aannemelijk maken door bij de investeringen in de Derde Wereld de winsten vóór belastingaftrek te nemen en bij de binnenlandse investeringen de winsten ná belastingaftrek; tweederde van de buitenlandse investeringen van Amerika was in de jaren zestig in Canada en Europa geïnvesteerd en deze investeringen namen sneller toe dan die in de Derde Wereld.

3. De veronderstelling dat de huidige onderontwikkeling in de Derde Wereld voornamelijk het gevolg is van Westerse overheersing lijkt me eveneens onhoudbaar.

In de eerste plaats heeft de Westerse overheersing zowel ontwikkelingsmogelijkheden geschapen als belemmerd in de Derde Wereld.⁴³ Bovendien is de invloed van die overheersing voor sommige samenlevingen slechts marginaal geweest; het Westerse kolonialisme kan bijvoorbeeld als niet meer dan een "episode" worden gezien binnen de continuïteit van de Afrikaanse geschiedenis.⁴⁴ Tenslotte is de veronderstelling dat alle landen van de Derde Wereld zonder Westerse inmenging zelfstandig een zelfde economische ontwikkeling hadden doorgemaakt als het Westen zeer aanvechtbaar. De traditionele, prekoloniale maatschappijen vertoonden in dat opzicht veel meer diversiteit dan de neomarxisten het doen voorkomen: variërend van betrekkelijk dynamisch tot betrekkelijk statisch.⁴⁵ Er zit een verborgen Eurocentrisch element in het huidige socialistische ontwikkelingsperspectief dat het lot van de Derde Wereld zo afhankelijk van Europa en het Westen ziet.

Wat opvalt in de Westerse meningsvorming over de Derde Wereld na 1800 is de sterke neiging tot etnocentrisme, de neiging om Westerse toestanden of wenselijkheden op de Derde Wereld te projecteren. In de 19e eeuw gebeurde dat als vrij vanzelfsprekend, tegenwoordig onbewuster en bedekter. Het universalisme lijkt deze neiging tot etnocentrisme paradoxaal genoeg juist in de hand te werken in de liberale en socialistische perspectieven. Maar ook het particularisme was er niet vrij van, met name wanneer er vanuit het conservatieve perspectief aan de geconstateerde verschillen tussen het Westen en de Derde Wereld een normatieve betekenis werd gehecht.

Nu is een zekere mate van etnocentrisme in de Westerse meningsvorming kennissociologisch gezien nageenough onvermijdelijk. Tot op zekere hoogte kan het zelfs wenselijk zijn, zoals bij de huidige zorg voor de van oorsprong Westerse mensenrechten in de Derde Wereld. Als deze beoordeling vanuit de Westerse situatie maar als zodanig wordt onderkend, en er niet – over de hoofden van de betrokkenen in de Derde Wereld heen – voorbarige claims over de feitelijke of gewenste gang van zaken in de Derde Wereld aan worden verbonden.

Noten

1. Zelfs Gunnar Myrdal, de in historisch en kennissociologisch opzicht zo onderlegde Zweedse socioloog en econoom, werd bij zijn breed opgezette en genuanceerde analyse van de onderontwikkeling in het Indiase subcontinent onbedoeld door tijdelijke omstandigheden in pessimistische zin beïnvloed. Vgl. G. Myrdal, *The Asian Drama. An Inquiry into the Poverty of Nations* 3 dln (New York 1968/1969); F. Vuijsje, "Asian Drama en de tand des tijds", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 5, (1979) 567-597.
2. Een goed totaaloverzicht van de Westerse meningsvorming voor 1914 biedt V.G. Kiernan, *The Lords of Human Kind. European attitudes to the outside world in the imperial age* (Harmondsworth 1972).
3. Zie D.B. Davis, *The Problem of Slavery in the Age of Revolution 1770-1823* (Ithaca en Londen 1975)

4. Zie over deze rivaliteit rond Afghanistan, door tijdgenoten "the great game" genoemd, D. Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1914. A Study in British and Russian imperialism* (Londen 1977). Het mag een geruststellende gedachte heten dat noch de Engelsen, noch de Russen er indertijd in geslaagd zijn de Afghaanse stammen duurzaam te onderwerpen.
5. Zie Ph.D. Curtin, "Introduction: Imperialism as Intellectual History" in: idem (ed) *Imperialism* (Londen 1971) ix e.v.; vgl. voor de tegenstelling universalisme en particularisme, J.M. van der Kroef, *The Dialectic of Colonial Indonesian History* (Amsterdam 1963).
6. Zie B. Semmel, *The Rise of Free Trade Imperialism. Classical Political Economy, the Empire of Free Trade and Imperialism* (Cambridge 1970).
7. E. Stokes, *The English Utilitarians and India* (Londen 1959); vgl. S. Ambirajan, *Classical political economy and British policy in India* (Cambridge 1978).
8. Zie R. von Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft 1880-1940* (Zürich 1976) 37 e.v.; vgl. Stokes, *English Utilitarians*, 81 e.v.; Ambirajan, *Classical political economy*, 214 e.v.
9. J. Clive, *Macaulay. The Shaping of the Historian* (New York 1975) 342 e.v.
10. Von Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft*, 24 e.v.
11. Vlg. M. Edwardes, *Red Year. The Indian Rebellion of 1857* (Londen 1973); Th.R. Metcalf, *The Aftermath of Revolt. India 1857-1870* (Princeton 1965). Zie voor de gevolgen van de Indiase muiterij en soortgelijke Britse teleurstellingen, Chr. Bolt, *Victorian Attitudes to Race* (Londen 1971).
12. J.A. Gallagher en R.E. Robinson, "The Imperialism of Free Trade", *Economic History Review*, 2nd Series, 6 (1953) 1-15; zie voor de controverse rond deze these, W.R. Louis (ed) *Imperialism: The Robinson-Gallagher Controversy* (New York 1975).
13. Zie voor de verschillende factoren en verklaringen van het Moderne Imperialisme, W. Baumgart, *Der Imperialismus. Idee und Wirklichkeit der englischen und französischen Kolonial-expansion 1880-1914* (Wiesbaden 1975).
14. *Ibidem*, 121 e.v.
15. Vgl. R. van Niel, *The Emergence of the Modern Indonesian Elite* (Chicago en den Haag 1960) 31 e.v.
16. Vele voorbeelden van liberale of daaraan verwante ambivalentie zijn te vinden bij R. von Albertini, *Dekolonisation. Die Diskussion über Verwaltung und Zukunft der Kolonien 1919-1960* (Köln 1965).
17. Zie R.A. Packenham, *Liberal America and the Third World. Political Development Ideas in Foreign Aid and Social Science* (Princeton 1973).
18. W.W. Rostow, *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* (Cambridge 1960); in de tweede editie handhaafde Rostow zijn these ongewijzigd, ondanks alle kritiek; vgl. *ibidem* (Cambridge 1971²) 172 e.v.
19. Een indruk die door de "new-left" historici in Amerika als waarheid werd verkondigd; zie G. Kolko, *The Roots of American Foreign Policy. An Analysis of Power and Purpose* (Boston 1969); vgl. de kritiek van R.W. Tucker, die aannemelijk maakt dat liberale ideologische bevangenheden en machtspolitieke belangen van meer betekenis waren dan economische belangen, *The Radical Left and American Foreign Policy* (Baltimore 1971) 55 e.v.
20. Vgl. W. Cohen, *Rulers of Empire. The French Colonial Service in Africa* (Stanford 1971).
21. Vaak waren de conservatieven veel openhartiger dan de liberalen over de prioriteit van het economisch eigenbelang. Een typerende samenvatting van het conservatieve standpunt gaf de Nederlandse minister van koloniën J.C. Baud in 1849: "Wij hebben niets met de Javanen gemeen, *Taal, kleur, godsdienst, zeden, afkomst, geschiedkundige herinneringen*, alles is verschillend tusschen *Nederlanders en Javanen*. Wij zijn de *overheerschers, zij de overheerschten!* Die heterogeniteit sluit een kiem van ontbinding of scheiding in zich. Zij zal eenmaal plaats hebben; door wijsheid en voorzichtigheid kan dat tijdstip vertraagd worden; door stelselzucht en roekeloosheid zal het worden vervroegd"; geciteerd door A. Alberts, *Baud en Thorbecke 1847-1851* (Utrecht 1939) 172.
22. Vgl. M. Harris, *The Rise of Anthropological Theory* (New York 1968) 80 e.v.; Bolt, *Victorian Attitudes to Race*, 1 e.v.; H.W. Koch, *Der Sozialdarwinismus. Seine Genese und Sein Einfluss auf das imperialistische Denken* (München 1973).
23. Zie W.F. Wertheim e.a. (eds) *Indonesian Economics. The Concept of Dualism in Theory and Policy* (Den Haag 1966).
24. Citaten uit: J. Morris, *Pax Britannica. The Climax of an Empire* (Londen 1968).
25. Von Albertini, *Dekolonisation*, 220 e.v., 465 e.v., 555 e.v., 587 e.v.
26. H. Kissinger, *White House Years* (New York 1979); vgl. S. Hoffmann, "The Case of Dr. Kissinger", *New York Review of Books*, december 6, 1979, 14 e.v.
27. Zie U. Melotti, *Marx and the Third World* (Londen 1977).
28. V.I. Lenin, *Imperialisme, als hoogste stadium van het kapitalisme* (Amsterdam 1978⁶).
29. Zie Baumgart, *Der Imperialismus*, 84 e.v.
30. Vgl. Von Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft*, 71 e.v., 140 e.v.
31. S. Clarkson, *The Soviet Theory of Development. India and the Third World in Marxist-Leninist Scholarship* (Londen 1979) 16 e.v.
32. *Ibidem*, 33 e.v., 249 e.v.
33. P.A. Baran, *The Political Economy of Growth* (Harmondsworth 1973) 265 e.v.
34. F.H. Cardoso en E. Faletto, *Dependency and development in Latin America* (Berkeley 1979); vgl. H. Brookfield, *Interdependent Development* (Londen 1975) 133 e.v.
35. A.G. Frank, *Capitalism and under-development in Latin America: Historical studies of Chile and Brazil* (New York 1969²) 9.
36. I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* (New York 1974); idem,
37. Vgl. D. Senghaas (ed) *Imperialismus und strukturelle Gewalt. Analysen über abhängige Reproduktion* (Frankfurt 1972).
38. W. Rodney, *How Europe underdeveloped Africa* (Londen en Dar-es-Salaam 1972).
39. Zie J. Woddis, *New Theories of Revolution. A Commentary on the views of Frantz Fanon, Régis Debray and Herbert Marcuse* (New York 1972). De socialistische identificatie met revoluties in de Derde Wereld nam in het Westen toe naarmate de hoop op ingrijpende hervormingen binnen de eigen samenleving werd opgegeven. Zie voor een linkse kritiek op dit romantische "Third Worldism", G. Chaliand, *Revolution in the Third World* (Harmondsworth 1978).
40. Zie de kritiek op de neo-marxistische analyse van E. Williams, *Capitalism and Slavery* (Londen 1964) door R. Anstey, *The Atlantic Slave Trade and British Abolition 1770-1810* (Londen 1975) 38 e.v.
41. Vgl. noot 29 hierboven.
42. Zie de kritiek van Tucker, *The Radical Left*, 128 e.v., op de neo-marxistische these van H. Magdoff, *The Age of Imperialism. The Economics of U.S. Foreign Policy* (New York 1969).
43. Vgl. Von Albertini, *Europäische Kolonialherrschaft*, 11 e.v., 390 e.v.
44. J.F.A. Ajayi, "Colonialism: an episode in African History", in: L.H. Gann en P. Duignan (eds) *Colonialism in Africa 1870-1960 I* (Cambridge 1969) 497-510.
45. Een zeldzaam voorbeeld van een vanuit socialistisch perspectief geschreven studie waarin met de dynamische én stagnerende aspecten van zowel de prekoloniale, koloniale als postkoloniale maatschappijvormen in Azië rekening wordt gehouden: F. Tichelman, *Stagnatie en beweging. Sociaal-historische beschouwingen over Java en Indonesië in Aziatisch verband* (Amsterdam 1975).

Cito Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling

Cito

heeft de volgende taken :

- ontwikkelen van toetsen voor gebruik in het onderwijs;
- doen van onderzoek in het kader van toetsontwikkeling;
- geven van voorlichting over toetsontwikkeling/toetsconstructie, alsmede over het gebruik van toetsen in het onderwijs.

Wij zoeken op korte termijn een

wetenschappelijk mede- werker geschiedenis (10/10 werkweek)

Taken :

- participeren in het project **Open Vragen** door middel van studie en onderzoek op het gebied van examens in Open Vraagvorm;
- begeleiden van commissies die de productie van eindexamen opgaven verzorgen.

Opleiding en ervaring :

- 1e graads onderwijsbevoegdheid;
- goede contactuele eigenschappen;
- onderwijservaring gewenst;
- aantoonbare belangstelling voor en kennis van toets- en examenproblematiek strekt tot aanbeveling.

Inlichtingen :

drs. A. J. M. Luyten, tel. 085-45 55 55, tst. 257 (Cito); 085-33 52 18 (privé)

Arbeidsvoorwaarden :

- salaris, afhankelijk van leeftijd, opleiding en ervaring, max. f 6.141,— bruto per maand;
- vakantietoelage 8%;
- opname in het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds;
- een regeling variabele werktijden is van toepassing.

Schriftelijke sollicitaties binnen 10 dagen te richten aan het Cito, t.a.v. de heer S. K. van Wieringen, Hoofd Personeelszaken, Postbus 1034, 6801 MG Arnhem, met vermelding van vacaturenummer 80-29 KI op envelop en brief.

J. Dankers, H. ten Haaf, E. Jonker,
E. Oude Mannink, E. Smith, J. Verheul.

Orderingsdenkbeelden.

Niet-socialistische denkbeelden over de noodzakelijk geachte herinrichting van de geïndustrialiseerde samenleving tussen 1870 en 1914.

INLEIDING

In de loop van de 19e eeuw zijn er vele soorten van "orderingsdenkbeelden" ontstaan. Ze kunnen gezien worden als een reactie op de sociaal economische problemen die het op grotere schaal doorzettende industrieel-kapitalisme opriep. Geaccepteerde reacties op deze problemen, die in de meeste beschrijvingen van de 19e eeuw voorkomen, zijn de ideeën over een herstructurering of aanpassing van de maatschappelijke instellingen zoals die ontwikkeld zijn door socialisten, neo-liberalen, conservatieven en door de katholieke en protestantse sociale denkers. Minder aandacht wordt meestal besteed aan een groep van denkers die naast of, beter misschien, tussen deze stromingen door, andere voorstellen hadden ter ordening van de nieuw ontstane samenleving.

Wat deze lieden gemeen hebben, is dat ze het (klassiek) liberalisme afwijzen, religieus geïnspireerde denkbeelden achterhaald achten en in het socialisme geen alternatief zien. Het liberalisme biedt volgens hen geen oplossing voor de problemen van de geïndustrialiseerde samenleving, maar heeft die juist veroorzaakt. De problemen van de moderne maatschappij komen voort uit het feit dat deze modern is, dat wil zeggen kwalitatief verschillend van de traditionele maatschappijvormen. De basis van de moderne samenleving ligt in het economisch systeem, dat leidt tot andere bezits- en machtsverhoudingen, tot een andere sociale opbouw van de samenleving door de arbeidsdeling. Het individualisme van het liberalisme ontnemt de meeste mensen de economische en sociale bescherming die de traditionele maatschappij hen (nog steeds volgens onze theoretici!) wel bood. De samenleving moet de mensen een nieuwe bestaanszekerheid en sociale voorzieningen bieden. Een terugkeer naar het oude systeem is onmogelijk, omdat de economische en sociale beweging onontkoombaar in moderne richting voortschrijdt. Daarom zijn ook religieus gekleurde sociale theorieën niet zinvol, omdat die werken met voorstellingen uit het verleden. En een moderne, gerationaliseerde samenleving heeft behoefte aan een daarbij behorende sociale moraal. De oude, traditionele waarden zijn niet meer toegesneden op de moderne samenleving en bieden geen houvast meer in de rationele, geïndustrialiseerde maatschappij. Nieuwe normen en waarden moeten ontwikkeld en overgedragen worden. Het socialisme biedt

in deze visie geen goede leidraad voor het reguleren van de moderne maatschappij. Ten eerste niet omdat het uitgaat van de klassenstrijd, waardoor de sociale verhoudingen zich zullen verscherpen, terwijl het juist de bedoeling moet zijn om conflicten te voorkomen en ook de arbeiders in de samenleving te integreren. Verder behartigen de socialisten slechts de belangen van één groep, in plaats van alle groepen in de maatschappij. Hun toekomstvisie van een klasse-loze maatschappij wordt als onwenselijk en onwettelijk bestempeld. Bovendien zal hun "oplossing" leiden tot een almachtige staat en tot nog grotere bureaucratisering dan nu al het geval is.

Wat de samenleving nodig heeft is een behoorlijk stelsel van sociale voorzieningen en politieke instellingen die het individu wel persoonlijke vrijheid laten, maar tijdelijk verankeren in zinvolle sociale verbanden en bovenal een nieuwe moraal (ethiek? geloof?) waardoor de mens zich weer verbonden voelt met zijn eigen samenleving. Met name dat laatste aspect krijgt van onze "stroming" veel aandacht. De meesten onder hen gingen er van uit, dat de crisis in de moderne samenleving vooral een morele crisis was, die dan ook het beste met morele middelen bestreden kon worden. Vandaar dat er grote belangstelling was voor onderwijs en volksopvoeding omdat langs deze weg de nieuwe sociale doctrine, die als sociaal bindmiddel moest gaan functioneren er het beste bij de bevolking ingestampt kon worden.

Die doctrine bleef wat vaag, niet in de laatste plaats omdat ze nogal eclectisch was: men leende nogal wat uit liberale en socialistische theorieën. Daardoor ook zijn deze orderingsdenkbeelden vaak niet erg consistent geformuleerd, maar wel praktisch bruikbaar. Als archetypen van de te beschrijven stroming kunnen denkers als Weber en Durkheim gezien worden. De sociale herkomst van de voormannen en de aanhangers van dit soort denkbeelden moet gezocht worden in het middenklasse-milieu. Grofweg zou men deze beweging kunnen karakteriseren als een middenklassebeweging, waarvan de aanhangers bevreesd waren voor de sociale anarchie en revolutiedreiging die zij meenden te kunnen onderkennen. Om deze dreigende chaos af te wenden zocht ze naar een middenpositie tussen liberalisme en socialisme, naar een voor alle groeperingen aanvaardbaar harmoniedoel, dat hun eigen positie niet wezenlijk aan raak zou tasten. Interessant is dan ook nog,

dat de voortrekkers van deze groepen vaak in intellectuele beroepen (die ook pas in deze tijd opkomen) zaten en een belangrijke rol weggelegd zagen voor een integere, intellectuele elite bij de opbouw, administratie en morele onderbouwing van de door henzelf ontworpen samenleving.

De periode waarin wij het ontstaan en de verbreiding van "onze" orderingsdenkbeelden beschrijven, is het tijdvak van 1870 tot 1914. Deze afbakening vindt z'n rechtvaardiging in het feit, dat de sociale gevolgen van het industrieel-kapitalisme buiten Engeland pas na 1870 op grote schaal zichtbaar worden. Het eindpunt (1914) is een puur praktische afbakening; ook na W.O.I vinden we de door ons te beschrijven denkbeelden (zij het in wat andere vorm) terug. Geografisch hebben we ons voornamelijk beperkt tot drie belangrijke industriële mogendheden, te weten Engeland (waar we al rond 1840 zullen starten), de Verenigde Staten en Frankrijk.

TWEE VOORBEELDEN

De Franse grondlegger van de sociologie *Emile Durkheim* (1858-1917) kan als voorbeeld dienen van denkwijze en begrippenapparaat van onze "orderingsdenkers". Durkheim onderkende eigenlijk maar twee soorten samenlevingen: traditionele en moderne. Traditionele maatschappijvormen kende weinig arbeidsdeling en sociale specialisatie: ze waren éénvormig, homogeen en eenvoudig. Het éne dorp leek sterk op het andere, de kwaliteit van het bestaan vertoonde weinig variatie, levensritme en werkzaamheden waren gelijksoortig. Het maatschappelijk bouwsel werd bijeengehouden door strenge sociale controle, belichaamd in voor iedereen duidelijke, vanzelfsprekende normen en waarden, met automatisch toepasbare sancties tegen afwijkingen van het geaccepteerde gedragspatroon. Durkheim spreekt van mechanische solidariteit: het systeem houdt zichzelf in stand doordat eenieder zijn plaats kent en zich bewust is van zijn rechten en plichten.

Hoe anders is het dan gesteld met de moderne maatschappij: de sociale specialisatie neemt hier steeds meer toe, tengevolge van de steeds verdergaande verdeling van de arbeid (zowel door nieuwe beroepen als door de opdeling van het productieproces). Hierdoor wordt de samenleving steeds ingewikkelder en worden de mensen in hoge mate afhankelijk van elkaar: als één vitaal radertje uitvalt, staat meteen de hele maatschappelijke machinerie stil. Nodig zou dus zijn: een groot verantwoordelijkheidsbesef bij alle leden van de samenleving. Tegerlijkertijd met de sociale differentiatie groeit echter het individualisme. Dit laatste valt op zich positief te waarderen, maar het wil nogal eens overslaan in onge-reemd egoïsme. Vandaar dat er grenzen gesteld moeten worden aan de individualiteit en er sociale bindmiddelen gecreëerd dienen te worden, die het maatschappelijk handelen van de mensen in goede banen leiden.

Mechanische solidariteit en sociale controle werken

niet meer in een moderne samenleving. Ook het daarbij behorende waardenpatroon is verouderd. Dat betekent dat grote groepen mensen door de snelle veranderingen ontworteld raken, normloos worden. Voor die toestand van vervreemding gebruikt Durkheim de term "anomie". Waarmee de normloosheid te bestrijden? Religieus geïnspireerde sociale theorieën zijn uit de tijd. Liberalisme gaat teveel uit van het vrije individu, terwijl het marxisme de plank mislaat door de crisis als een louter economische te beschouwen en bovendien oproept tot klassenstrijd in plaats van solidariteit en eenheid. De morele crisis in de moderne samenleving moet overwonnen worden door het scheppen (en aan de man brengen) van een nieuwe moraal, die moet gaan dienen als sociaal baken voor de gedesorienteerde moderne mens.

Hoe dit moet gebeuren, en door wie, maakt Durkheim niet precies duidelijk. In ieder geval heeft de staat hier ook via het onderwijs) een belangrijke taak. De staat moet leiding geven zonder despotisch te worden; democratisch controlebaar zijn zonder een doorgeefluik van de volkswil te worden. Als tussengeleider tussen staat en individuele onderdanen kunnen beroepsgroepen (- standen, corporaties) dienen, waarvan de samenstelling, taak en bevoegdheden ook wat schimmig blijven. De individuele vrijheid van personen moet gegarandeerd blijven, maar wel moet iedereen tevens z'n vaste plaats krijgen in het meritocratische sociale bestel.

Ook bij Max Weber (1864-1920), ons tweede ideaaltipe, zijn enige *ambivalenties* aanwijsbaar. Bepalend voor de moderne maatschappij is voor hem het proces van rationalisering. De westerse samenleving is onherroepelijk onderworpen aan deze rationalisering, die zowel oorzaak als gevolg is van het kapitalisme. In de economie is het liberaal-kapitalistische denken in termen van winst- of verliesrekening een schoolvoorbeeld van rationalisering. Op het politieke vlak wordt de rationalisering belichaamd in de bureaucratie. Door bureaucratisering, het ontstaan van een zelfstandig ambtenarenapparaat dat onpersoonlijke rechtsregels zorgvuldig kan toepassen, wordt ook de democratie pas mogelijk. Maar de medaille heeft haar keerzijde. Bureaucratisering kan ook leiden tot een grote, onevenredig machtige ambtenarenklasse, die een gevaar kan vormen voor de democratische vrijheid. Zoals ook de verbureaucratisering van politieke partijen leidt tot verstarring en geborneerde belangenpolitiek. Deze inperkingen van de democratische invloed kunnen doorbroken worden door charismatische leiders, die over het hoofd van de "apparatsjiks" heen enthousiasme kunnen wekken bij de bevolking. Maar op zich vormt zo'n charismatisch leiderschap natuurlijk weer een bedreiging voor de rationele, parlementaire democratie.

Webers ideaal was overigens een sterk, hecht verenigd Duitsland; de democratie was voor hem niet "an sich" belangrijk, maar een middel ter versterking van de Duitse nationale eenheid. Om die te verstevigen moes-

ten de parasitaire Junkers het veld ruimen en zou de arbeidersklasse in de nationale gemeenschap geïntegreerd moeten worden. Daarvoor zouden sociale hervormingen nodig zijn en een parlementair systeem, dat geaccepteerde leiders zou moeten voortbrengen voor het Duitse volk. De staat hoorde als een soort scheidsrechter boven de partijen te staan.

Al met al was Weber niet optimistisch over de toekomst; de bureaucratisering zou de onvrijheid versterken, zeker gezien de zwakte van het liberalisme in Duitsland. Socialisme bood geen alternatief, want het zou alleen maar leiden tot een nog sterkere bureaucratisering dan onder het kapitalisme al bestond. De mens zou gevangen blijven in een "ijzeren kooi", met door de tralies heen uitzicht op een "entzauberte Welt".

METHODISCHE PROBLEMEN

Voordat we overgaan tot een beschrijving van de theoretische achtergrond en de praktische uitwerking van de hierboven aangeduide ordeningsdenkbeelden, moet eerst een methodologisch probleem aan de orde gesteld worden.

Ons onderwerp valt op het snijvlak van "ideeëngeschiedenis" (i.c. de geschiedenis van sociale denkbeelden) en de "sociale geschiedenis van ideeën".

"Ideeëngeschiedenis" moet dan opgevat worden in de (beperkte) zin van de beschrijving en analyse van denkbeelden, zoals die ontwikkeld zijn op het niveau van "grote denkers", "voorlopers" of "originele geesten". Dit soort ideeëngeschiedenis wordt vanouds bedreven door van studeerkamer naar studeerkamer van een aantal geleerde heren te wandelen. Zo kan een stamboom van chronologisch opeenvolgende en elkaar veroorzakende denkrichtingen opgebouwd worden; een eigen, aparte historische kringloop of evolutie van ideeën.

De "sociale geschiedenis van ideeën" is minder geïnteresseerd in de grote denkers-van-topniveau. Zij kijkt veel meer naar de verspreiding van ideeën en de invloed ervan op het sociaal en politiek handelen van grote groepen mensen in de samenleving. Bepalend voor het belang van ideeën is dan niet de intrinsieke waarde van deze denkbeelden zelf, maar hun (kennelijke of vermeende) bruikbaarheid. Worden grotere groeperingen aangesproken door sociale theorieën, omdat deze lijken aan te sluiten op de problemen van de tijd? Probeert men met behulp van dit soort ideeën oplossingen te geven voor sociale problemen? Vindt er organisatie plaats rond dit soort ideeën (partijen, verenigingen, kranten); door wie, en waar wordt er steun voor gevonden? Deze en dergelijke vragen poogt de sociale geschiedenis van ideeën te beantwoorden.

Natuurlijk zijn er vele pogingen gedaan om beide invalshoeken te combineren. Dat betekent het geven van een beschrijving van het ontstaan van theorieën-op-hoog-niveau binnen hun historische context, met

aandacht voor de maatschappelijke rol die deze ideeën gaan spelen en voor de invloed, die daarop geënte bewegingen uitoefenen. Hierbij rijzen enige moeilijkheden. Ten eerste een inhoudelijke, politiek-filosofische kwestie; ten tweede technische problemen.

Het fundamentele probleem bij een beschrijving van ideeën in relatie tot hun sociale context en maatschappelijke effecten, is de vraag naar het oorzakelijk verband. Komen ideeën spontaan tot stand, leiden ze een zelfstandig leven, oefenen ze grote invloed uit op hun materiële omgeving? Of wordt het ontstaan van ideeën en de verbreiding ervan louter bepaald door de aanwezige behoefte van sociale groepen om hun klassepositie te rechtvaardigen? Kortom, met een parafrase op Marx: bepaalt het bewustzijn van de mensen hun zijn, of is het "zijn" bepalend voor het bewustzijn?

Deze bekende vraagstelling rond de kip en het ei kan — zo al ooit — hier door ons niet opgelost worden. Wel hebben wij uiteraard een uitgangspunt nodig gehad voor ons werk. Wat ons interesseerde was de inhoud van denkbeelden over sociale kwesties en de invloed die hiervan uitging bij het aandragen van oplossingen voor deze problemen. Dat betekent primair belangstelling voor wat je het "tweede" niveau van intellectuele geschiedenis zou kunnen noemen. Het niveau van minder originele denkers, van de neerslag en kristallisatie van ideeën op het vlak van groepsvorming, politieke organisatie en dergelijke. Dat wil zeggen dat onze aandacht zich richt op denkbeelden die ontworpen werden met het oog op hun maatschappelijke effectiviteit. Min of meer een keuze dus voor de sociale geschiedenis van ideeën, waarbij een sterk accent ligt op de sociale omstandigheden, die ideeën aantrekkelijk maken voor bepaalde groeperingen. Toch zullen we ook aandacht besteden aan enige denkers van de "eerste garnituur", als instigators van de door ons te beschrijven theorieën. Waarbij door ons aangenomen wordt, dat er een verband bestaat tussen de hersenspinsels op hoog niveau en de receptie van die ideeën in lagere regionen.

En hier komen we dan meteen terecht bij de technische problemen. Meestal wordt — het blijkt ook al uit ons taalgebruik — een vanzelfsprekend verband gelegd tussen de voorlopers-van-het-eerste-uur en de volgelingen, die hun ideeën overnemen en in praktijk brengen. In feite is dat verband niet zo eenduidig, omdat de ideeën op het "tweede" plan aangepast, uitgehold en misvormd worden, of zelfs voor een deel "opnieuw" bedacht worden. Een oplossing, of liever, omzeiling van dit probleem is het te hulp roepen van de "tijdgeest": de ideeën "hangen in de lucht", de "tijd is er rijp voor". Wij kiezen dan liever voor een meer concrete benadering, door onze aandacht te richten op de maatschappelijke functie, die de ontwikkelde denkbeelden voor bepaalde sociale groeperingen konden vervullen.

Eenmaal aangeland bij deze groeperingen, rijst de vraag: hoe "meet" je de invloed van ideeën? Je komt ze tegen in boeken, kranten, tijdschriften, brochures, redevoeringen en partijprogramma's. Dit zijn de uitingen

van een relatief kleine elite. Hoe invloedrijk zijn deze uitingen? Dat valt ons inziens moeilijk te bepalen. We kunnen eventueel nog wel aan *getalsmatige* gegevens komen (oplagecijfers, ledental van organisaties, kiezersaantallen; soms sociale herkomst hiervan). Maar die zeggen alleen iets over de kwantitatieve afzet van het geleverde produkt, niet over de kwalitatieve opname ervan. We weten niet hoe boeken en kranten gelezen werden, wat men er belangrijk in vond. Het is niet duidelijk waarom men lid werd van partijen of verenigingen, of in hoeverre men het eens was met de gepresenteerde ideologie. Werd het feitelijke sociale en politieke gedrag sterk door deze denkbeelden beïnvloed? Hierover valt ten aanzien van de elites, die zich daar op schrift over hebben uitgelaten, nog wel iets te zeggen. Voor de grotere groepen volgelingen kunnen eigenlijk alleen maar (minder of meer plausibele) gissingen gemaakt worden. Onze beschrijving zal zich dan ook voornamelijk beperken tot elite-groepjes, die voor ons nu juist interessant zijn vanwege hun invloed op ruimere schaal, hoewel die invloed dus moeilijk aantoonbaar is.

Nu is het ondoenlijk — en voor de lezer storend — om bij de beschrijving van deze groepen en hun denkbeelden voortdurend al deze slagen om de arm te houden. Wij zullen dan ook onbekommerd overgaan tot een recht toe, recht aan verhaal, waarin soms een grotere coherentie en oorzakelijk verband gesuggereerd worden dan strikt bewijsbaar is. De lezer zij gewaarschuwd.

II INVLOED EN VERSPREIDING

A — DE OPKOMST VAN DE PROFESSIONELE MIDDENKLASSE

De bestuurlijke ontwikkeling was in de 19e eeuw duidelijk achtergebleven bij de ontwikkelingen op sociaal en economisch terrein. Het industriële leven, voor het grootste gedeelte geconcentreerd in stedelijke gebieden, was een aanmoediging tot centralisatie van bestuur. De neiging tot centralisatie had een expanderende bureaucratie tot gevolg, waarin de nieuw geschapen arbeidsplaatsen opgevuld zouden worden met hardwerkende mensen uit een zelfbewuste, nieuw soort middenklasse. Tot het einde van de 19e eeuw werden de geïndustrialiseerde naties gekenmerkt door een bijzonder rijke toplaag en een vrijwel bezitsloze massa. Tussen deze polen zaten natuurlijk mensen die voornamelijk in de vrije beroepen werkzaam waren, een middenklasse dus. Hun maatschappelijk aanzien kelderde omdat zij, in tegenstelling tot de twee genoemde polen, niet beschikten over een eigen, herkenbare ideologie. In het laatste kwart van de 19e eeuw groeide een nieuwe middenklasse, die rianten kansen kreeg in een nieuwe, zich ontwikkelende maatschappij. Deze emancipatie van de "non capitalist professional middle class"¹ valt het best in de Verenigde Staten waar te nemen,

hoewel ook in andere landen aanzetten tot professionalisering te zien zijn.

Waaruit valt de opkomst van deze nieuwe middenklasse te verklaren? Door de industrialisering met zijn nieuwe en steeds geavanceerdere technieken, was er steeds meer vraag naar sterk gespecialiseerde arbeid gekomen, m.a.w. het beroep dat men vervulde werd steeds belangrijker. Wat echter, vooral onder degenen die intellectuele arbeid verrichtten niet geaccepteerd werd, was het feit dat zij door de plutocratie, in korte tijd zeer machtig en rijk geworden "captains of industry", niet voor vol werden aanzien. Op hun beurt werden plutocraten als J.P. Morgan, Vanderbilt en Carnegie geminacht door de intellectuelen, die een sterke afkeer hadden van de manier waarop deze zeer rijken, zonder enige culturele achtergrond, zo machtig geworden waren. Bij de professionalisering, goed beschreven in Robert H. Wiebe's boek "The search for Order 1877-1920",² zien we in elke beroepsgroep dezelfde tendenzen. Ze hebben allen een sterk arbeidsethos gemeen, willen niet alleen in status stijgen, maar ook een hoger inkomen hebben op basis van hun gespecialiseerde arbeid. Hun unieke positie, op basis van specialisme, moet bekrachtigd worden door diploma's en examens. Het universitaire leven ondersteunde de professionalisering krachtig, immers veel van het in een complexe samenleving benodigde kader werd op de universiteiten opgeleid. Bovendien ontstond er in de periode 1870-1900 een grote expansie op het gebied van de menswetenschappen. Pedagogie, psychologie, economie, sociologie en politieke wetenschappen werden door toenemende kennis steeds belangrijker, al was het alleen maar als wetenschappelijke ondersteuning van bestaande activiteiten. Zo werd op kweekscholen pedagogie aan het rooster toegevoegd, waardoor het vak van leraar nog exclusiever werd.

Door de middenpositie die de nieuwe middenklasse innam, door de kennis van hierboven genoemde wetenschappen, en hun maatschappij-opvatting, waarvan Perkin stelt dat "Their ideal society was a functional one based on expertise and selection by merit"³, waren de leden van de middenklasse er van overtuigd dat zij de aangewezen figuren waren om, via een integere bureaucratie, de maatschappij d.m.v. "social engineering" te corrigeren. Zij zagen zichzelf, zoals uit het vervolg zal blijken, als een "desinterested elite".

B — POLITIEKE EN MAATSCHAPPELIJKE GROEPERINGEN IN ENGELAND

De eerste denkbeelden die vanuit de middenklasse ontstaan over hervormingen, die de geïndustrialiseerde maatschappij zou moeten ondergaan, vinden we in Engeland bij de zogenaamde "statistical societies". Dit zijn verenigingen die in het begin van de 19de eeuw opgericht zijn door mensen die vonden, dat de conventionele "pannetjes soep" liefdadigheid niet meer voldeed

om aan de gebreken van de moderne samenleving tegemoet te komen. In plaats daarvan besteedden zij hun geld liever aan het verzamelen van feitelijke, liefst kwantitatieve, gegevens over maatschappelijke problemen, voornamelijk met betrekking tot onderwijs, gezondheid en criminaliteit. De aldus verkregen objectieve definiëring van die problemen zou, naar zij meenden, als vanzelf in de richting van oplossingen wijzen. Zo werden zeer uitgebreide onderzoeken gedaan naar bijvoorbeeld het voorkomen van besmettelijke ziekten en de aanwezigheid van goede riolering of werd gezocht naar verbanden tussen werk, huisvesting en criminaliteit. Een goed voorbeeld van zo'n onderzoek is het omvangrijke "Report on the sanitary condition of the labouring population of Great Britain" (1842), door Edwin Chadwick.

Deze statistici werden belangrijker toen ze zich in 1847 op nationaal niveau vonden in de National Association for the Promotion of Social Science. Deze NAPSS bood met haar jaarlijkse bijeenkomsten en haar centraal orgaan⁴, waarin onderzoeken en ideeën gepubliceerd konden worden, een goede mogelijkheid om tot meer omvattende denkbeelden te komen over de maatschappelijke structuren. Ook kon de NAPSS door middel van die onderzoeken invloed uitoefenen op de wetgeving, of deze zelfs initiëren. Dit werd vooral bevorderd door de zeer hechte banden, die met de ambtenarij bestonden, zoals we verderop zullen zien.

De voorstellen die door de statistici werden gedaan droegen geen radicaal karakter en betroffen nooit de maatschappij als geheel. Ze zagen de maatschappij eigenlijk meer als een soort bedrijf, dat een enigszins inefficiënt beleid voerde op onderdelen. Deze inefficiëntie vloeyde in hun ogen voort uit het klassiek-liberalisme, dat alleen lette op economische groei en geen aandacht besteedde aan de sociale gevolgen die daarmee gepaard gingen: armoede, verpaupering en periodieke werkloosheid. Men sprak van "social wastage" en vreesde dat "industrial society could not for long survive the heavy economic costs of social inefficiency."⁵ Deze "social wastage" was des te meer onwenselijk, omdat er revolutionaire gevoelens uit voort zouden kunnen vloeien. De maatschappij als geheel was niet slecht, het zou voldoende zijn als de overheid hier en daar op sociaal gebied ingreep.

Dat deze midden-klasse denkers geen fundamentele veranderingen in het bestel nodig achtten is niet zo verwonderlijk als we bedenken dat velen van hen hun positie juist te danken hadden aan de industriële revolutie. H. Perkin beschrijft in zijn boek "The Origins of Modern English Society 1780-1880", hoe de industriële revolutie zorgt voor de emancipatie van een nieuwe midden-klasse. Het zijn beroepen als advocaat, ingenieur, arts die nu belangrijk worden. Dit wakkerde bij deze mensen weer een streven naar "respectability" aan. Zij proberen zich, net als de "Bureaucrats" die door Wiebe in de Verenigde Staten beschreven werden, een professionele status te bezorgen door zich te organiseren

in beroepsorganisaties. De ontwikkelingen lopen hier alleen een halve eeuw op die in de Verenigde Staten vooruit.

Samen met die emancipatie van een "professional middle-class" komt er de figuur van de "professional intellectual". Het zijn deze intellectuelen, die de visie van de middenklasse op de samenleving gaan verwoorden. Volgens Perkin was hun opvatting, dat "the ideal society was a functional one in which trained and qualified experts provided efficiently and disinterestedly the services to keep it functioning."⁶ In deze meritocratische maatschappij zou door middel van een net van examens gezorgd moeten worden, dat iedereen op de juiste plaats terecht kwam. Aan zichzelf hadden ze een belangrijke plaats toebedacht. Zij zouden namelijk de dragers worden van "the disinterested intelligence of professional men",⁷ en de positie krijgen van belangeloze experts, die de problemen in de maatschappij signaleren en voor de uitvoering van de oplossingen zorg dragen.

Deze denkbeelden werden gretig door de ambtenarij overgenomen. Veel ambtenaren waren nauw betrokken geweest bij de activiteiten van de NAPSS. Zij begonnen nu van binnen-uit aan te dringen op uitbreiding van het staatsapparaat. De aan het einde van de 19de eeuw optredende expansie van de Engelse bureaucratie is dan ook voornamelijk het gevolg van impulsen vanuit dat apparaat zelf. Veel mensen, die tevoren ervaring opgedaan hadden in statistische verenigingen konden het zelfde werk op rijkskosten gaan voortzetten. We zien mensen als Chadwick terug aan het hoofd van overheidsdiensten. Zo konden dus ideeën die deze mensen hadden ontwikkeld een belangrijke rol gaan spelen in de praktijk.

De in 1883 opgerichte Fabian Society is in veel opzichten te beschouwen als een erfgenaam van de hierboven beschreven middenklasse-intellectuelen. De Fabians waren zelf een typische middenklasse beweging, die bestond uit figuren met beroepen als leraar, journalist of kantoorklerk. En hoewel ze zich socialistisch noemden, moeten we ons hiervan vooral geen te radicale indruk vormen. Ze waren in grote trekken tevreden met de maatschappij zoals die was, en hun socialisme is dan ook sterk evolutionair van karakter. Verder dan wat later zou gaan heten "piecemeal social engineering" wilden ze niet gaan. Eén van de Fabians zelf, Sydney Webb, geeft van hun activiteiten het volgende beeld: de geschiedenis is een rivier die stroomt naar het socialisme, de Fabians varen welwillend mee terwijl ze de richting bepalen en obstakels verwijderen.⁸

Hun einddoel was een soort collectivisme. De staat zou moeten ingrijpen in het maatschappelijke leven door sociale voorzieningen en een minimum levensstandaard te garanderen. Ook wilden ze dat de staat een aantal diensten als banken en het geldwezen zou nationaliseren. Maar tegelijk legden ze er de nadruk op dat die invloed van de centrale staatsmacht nooit te groot

mocht worden. Ze wilden een systeem van 'checks and balances', waarbij tegenover de centrale macht grote vrijheden werden gelaten aan de "municipality". Ook zouden vertegenwoordigingen van werkgevers, werknemers en consumenten een vinger in de pap moeten houden.

Zoals al vermeld, vonden de Fabians het niet nodig zich erg actief in te zetten voor de verwezenlijking van hun denkbeelden. De rivier stroomde toch al in de goede richting? Eén van de middelen om de gang van zaken te bespoedigen was studie. Hieruit spreekt een zelfde geloof als we bij de statistici al aantreffen, namelijk dat feiten voor zich zelf spreken. Zo probeerden ze invloed op het Londense gemeentebestuur uit te oefenen door feitenmateriaal en statistieken aan te dragen. Ook de vanuit de Fabians opgerichte London School of Economics was bedoeld op deze wijze aan het "Fabianistische" ideaal bij te dragen.

Verder probeerden de Fabians zich in al bestaande organisaties in te dringen, om die zo van binnenuit in de door hen gewenste richting te sturen. Aanvankelijk was hun aandacht hierbij vooral gericht op de linker vleugel van de Liberals. Na de eeuwwisseling begonnen ze echter in te zien dat deze toch te conservatief was voor hun doeleinden. Daarna begonnen ze hun aandacht op links te richten. Hun invloed lijkt daar echter niet al te groot. En tegen de tijd dat er van beduidende invloed op de Independent Labour Party sprake is (gedurende de Eerste Wereldoorlog), is deze te klein geworden om nog politieke invloed van betekenis uit te kunnen oefenen. Dit neemt niet weg dat de Fabians in de tussentijd hun geestelijke sporen hebben na kunnen laten op het Engelse denken. Als voorstanders van een "fatsoenlijk" socialisme en van het loslaten van laissez-faire zijn ze niet zonder betekenis gebleven.

C – PROGRESSIVISM IN DE V.S.

In de V.S. werd de periode 1890-1914 gekenmerkt door een streven naar verandering op maatschappelijk gebied, vooral na 1900 kon men spreken van een progressieve beweging. De term "progressivism" slaat niet op een precies gedefinieerde ideologie die vertegenwoordigd werd door een homogene groep, het tegenovergestelde is waar. Progressivism bestond uit vele individuen en groepjes die los van elkaar met oplossingen voor de toenmalige problemen kwamen. Er is bij de "progressives" echter wel degelijk een communis opinio te ontdekken omtrent de reden van de door hen gevreesde sociale chaos en de oplossing daarvoor, vandaar dat we in navolging van R. Hofstadter⁹ de termen "progressives" en "progressivism" kunnen gebruiken. Door industrialisatie was het economisch accent van het platteland naar de stad verschoven. Het gevolg was dat de maatschappijkritiek, die vroeger zijn basis vond in de agrarische gebieden, het populisme uit de jaren negentig van de 19e eeuw bijvoorbeeld, nu uit geurb-

niseerde gebieden kwam. De steden kenden rond 1900 een enorme groei die ten koste ging van de leefbaarheid in deze gemeenschappen. De komst van goedkope arbeidskracht in de vorm van immigranten, gecombineerd met de gigantische grote industrieën, waarvan het handelen een ondoorzichtige zaak bleef, waren redenen voor het ontstaan van een progressieve stroming die op politiek, economisch en sociaal niveau hervorming wenste.

Kern van de Progressive Movement waren twee belangrijke groepen. De eerste bestond uit liberale nazaten van de oude "aristocratische" families, die vnl. in New England gevestigd waren. Deze oude elite zag zich voorbijgestreefd in zowel rijkdom als macht door de grote ondernemers. De andere groep werd gevormd door de "professionals" die zich zoals eerder geschetst op wilden werken in status en inkomen. Beide groepen "shared a common sense of humiliation and common grievances against the plutocracy"¹⁰.

Alle progressieve krachten vreesden de macht van de "big business". Niet alleen omdat door trustvorming de kleine ondernemer in zijn bestaan bedreigd werd, maar ook zagen zij ontwikkelingen als corruptie en vrienden-diensten met lede ogen aan. Handelwijzen die steeds vaker het openbare leven gingen overheersen, en in schril contrast stonden met de zienswijzen van de progressives. De progressives kwamen vanuit hun Yankee-Protestant¹¹ tradities en een middle-class levenswijze tot een politieke opstelling waarbij eigenbelang ondergeschikt diende te zijn aan moraliteit. Zij wensten een economische structuur die nauw verbonden was met de stimulering en ontwikkeling van het individu. Deze waarden uit het pré-industriële Amerika werden door machinaties van de plutocratie met voeten getreden.

Ongewild bondgenoot van de big business in de vernietiging van middle-class waarden waren de voornamelijk katholieke immigranten uit Zuid en Oost-Europa. Bij duizenden stroomden zij de V.S. binnen, waar ze voor hun werk totaal van de plutocratie afhankelijk waren. De immigranten, uit gebieden waar de democratie zich niet of nauwelijks gevestigd had, waren nog maar al te bekend met de meester-dienaar houding, en maakten tegen deze houding geen bezwaar mits zij door de baas in staat gesteld werden te overleven. Een andere bedreiging voor de middle-class waarden van de Progressive Movement waren de uit Europa meegekomen anarchistische en communistische idealen. Zowel het tot chaos leidende kapitalisme als het socialistische alternatief werden door de progressives sterk afgewezen. De Progressive Movement streefde naar een meritocratie, waarvan de leden gewapend met kennis, communicatiemiddelen en een sterk gebureaucratiseerd overheidsapparaat, de sociale crisis moesten bestrijden. Aan de rol van de staat werd een belangrijke waarde gehecht, omdat het aantal taken ervan uitgebreid zou worden en de overheid zodoende een middel tot grote controle kreeg. De neutraliteit van de staat moest buiten kijf staan, daar de meritocratie in een positie moest

zitten van "independence between the wealthy and the people, prepared to curb the excesses of either" ¹².

Naast de taak van de overheid om toe te zien op een goede economische ontwikkeling waarbij trustvorming ingeperkt diende te worden, moest ook het volk naar een hoger geestelijk peil gebracht worden. Onderwijs werd dan ook als het middel gezien om de arbeider te emanciperen en hem dezelfde waarden aan te laten hangen als de "middle class", bovendien zou de arbeider door het genoten onderwijs ook zijn financiële positie kunnen verbeteren en zich afkeren van de "imported barbarous despotism reigning over out trade unions" ¹³.

In progressieve ogen was het niet genoeg om harmonie in de maatschappij te brengen door rijkdom en kennis enigszins te herverdelen, er moest een nieuw bindend element komen dat rijk en arm onverbrekkelijk zou verbinden, en waar beiden achter zouden staan. Progressives als Croly, Weyl en Lippman zagen heil in een nationalisme, dat niet militair of sentimenteel was, maar cultureel. Met dit doel voor ogen moesten de nieuwe immigranten snel tot Amerikanen gemaakt worden. We zien hier een belangrijke trek van het Progressivism, nl. het propageren van culturele oplossingen voor politieke problemen.

De eerste belangrijke politieke leider in de V.S. die het streven van de progressives naar een neutrale staat leek te begrijpen was T. Roosevelt. Tijdens zijn presidentschap van 1901 tot 1909 maakte hij als eerste gebruik van de anti-trust wetgeving. Roosevelt werd hiermee de kampioen van de middle-class die anti-trust en antilinkse vakbeweging was. Een echte progressive was Roosevelt niet. Ondanks het feit dat bijv. Croly¹⁴ tot zijn adviseurs behoorde was hij "the type of Progressive leader whose real impulses were deeply conservative and who might not perhaps have been a Progressive at all if it were not for necessity of fending off more radical threats to established ways of doing things" ¹⁵.

De directe invloed van de Progressives op de politiek in de periode 1890-1914 is moeilijk te peilen. Er werd binnen de Progressive Movement veel aan politiek gedaan, dit bleef echter beperkt tot enkele belangengroeperingen. Progressivism bleef een zaak van zeer vele individuen die zich politiek niet aaneensloten in een politieke partij. Elementen uit de progressieve wereld werden door de twee bestaande politieke partijen overgenomen om electorale winst te behalen. Het voor de "American way of life" rijp maken van de immigranten strandde door het ethnocentrisme, de Yankee-Protestant waarden, van de progressives. De controle die de nieuwe middenklasse over de bureaucratie kreeg en de indoctrinatie via scholing en kranten om tot een nieuwe samenleving en cultuurnationalisme te komen, deed bij de progressives een naïef optimisme ontstaan. Het zou echter zeer moeilijk blijken de waarden van "small-town America" naar de grote stad te transponeren. De gevaarlijke kanten van de indoctrinatie, die rationeel gebruikt moest worden, werden door de progressives,

met uitzondering van Ross¹⁶, onvoldoende onderkend. In 1914 bleek de indoctrinatie, aangewend om het Amerikaanse volk warm te maken voor de oorlog in Europa, wel effectief te kunnen werken. Er ontstond een nationalisme dat beslist niet meer cultureel te noemen was. De eersten, die hun hoofd verloren en hun hoge culturele waarden prijsgaven aan de massahysterie, waren onze volksopvoeders.

D – FRANKRIJK: SOLIDARISTEN EN RADICALEN

In Frankrijk werd het politieke leven tijdens de Derde Republiek gedomineerd door groeperingen die voortkwamen uit de middenklassen. Hun ideeën over de inrichting van de maatschappij, vooral tot uiting komend in de solidaristische theorie, vonden steun in brede lagen van de bevolking. Toen de radicale republikeinen een dominerende positie in de politiek gingen innemen werd het zelfs de officiële ideologie van de Derde Republiek.¹⁷

Aanvankelijk werd de jonge Republiek, die pas in de loop van de zeventiger jaren een vaste vorm kreeg, beheerst door conservatieven en monarchisten. Zij probeerden de democratie te blokkeren en consolidatie van de Republiek tegen te gaan, maar door hun onderlinge verdeeldheid slaagden zij daar niet in. De republikeinen wonnen intussen steeds meer aanhang en in 1879 kregen zij door het aftreden van de conservatieve president MacMahon de macht in handen. De idealen van de republikeinen waren vernietiging van de traditionele hiërarchische opbouw van de maatschappij en emancipatie van het individu. Dit streven vormde de grootste stuwkracht achter hun anti-clericale en onderwijskundige politiek. In 1881 ontstond echter een scherpe scheiding tussen opportunistische en radicale republikeinen. De opportunisten beheersten het politieke leven in de periode 1879-1899. Zij hingen een orthodox economisch liberalisme aan en voerden een pragmatische politiek van voorzichtige veranderingen. Ondanks hun voorzichtigheid werden veel hervormingen tot stand gebracht, de Republiek beleefde een van haar meest creatieve periodes. Het bestuursapparaat werd gezuiverd van conservatieve elementen, de republikeinse constitutie werd gecompleteerd en er werden belangrijke maatregelen genomen m.b.t. het onderwijs. Hoewel de hervormingen soms verreikend waren boden zij weinig voordeel aan de arbeidende klasse, zij waren meer politiek dan sociaal gericht.¹⁸ De opportunisten neigden toen zij hun doel eenmaal bereikt hadden steeds meer naar rechts. De zelfgenoegzaamheid van de opportunistische leiders leidde tot groeiende ontevredenheid onder de arbeiders. In de negentiger jaren stond de sociale kwestie centraal, dit leidde in de politiek tot toenemende polarisatie omdat juist over dit onderwerp de grootste onenigheid bestond tussen radicalen en opportunisten.

Door deze polarisatie konden de radicalen in de loop van de jaren negentig een dominerende positie in de politiek gaan innemen. De arbeiders steunden over het algemeen de Republiek. In de jaren '70 en '80 accepteerden zij nog het leiderschap van de bourgeoisie in de jonge Republiek. Maar in de negentiger jaren brak het klassebewustzijn door. De arbeiders konden zich niet langer vinden in de burgerlijke idealen van individualisme en onafhankelijkheid. Zij keken naar de staat voor bescherming en een betere verdeling van de welvaart. Door deze ontwikkelingen werden de radicale republikeinen geleidelijk naar het centrum geschoven. Nu begonnen zij een politiek van verzoening te voeren, gepersonificeerd in hun leider Léon Bourgeois. De radicalen trachtten hun steun in de arbeidersklasse te bewaren door de republikeinse doctrine een nieuwe inhoud te geven. Het solidarisme dat een compromis vormde tussen liberalisme en socialisme werd daartoe ontworpen.

Centraal in deze leer stond het begrip solidariteit. Dit hield in dat iedereen naast rechten ook plichten had, namelijk ten opzichte van zijn medemensen. Iedereen heeft een sociale schuld, de mens heeft in zijn jeugd en ouderdom de voordelen kunnen genieten van een sociale erfenis. Het individu heeft daardoor vanaf zijn geboorte de plicht deze maatschappelijke schuld te vereffenen: "Man is born a debtor of human association"¹⁹. De staat heeft de taak deze schulden op basis van dit maatschappelijk "quasicontract" te vereffenen. Dit impliceerde aan de ene kant het vermijden van de klassenstrijd maar opende aan de andere kant de weg voor een veelheid van sociale hervormingen. Het recht van de staat om in te grijpen in de sociaal-economische verhoudingen werd bevestigd.

Op basis van deze solidaristische ideologie vormden de radicalen nu een regering die alle linkse partijen aan zou moeten spreken. "Pas d'ennemis à gauche" was het principe van Léon Bourgeois. Uit de solidaristische ideeën kwamen vele concrete voorstellen voort, maar de vooruitgang in de Franse sociale wetgeving was pijnlijk langzaam. Het solidarisme wilde de symptomen van de sociale onrechtvaardigheid wel aanpakken, maar de sociaal-economische verhoudingen van het kapitalistisch stelsel niet wezenlijk veranderen.²⁰ "Radicalism is the party of the average frenchman, the man with his heart on the left and his wallet on the right"²¹.

Deze houding was karakteristiek voor de kleine zelfstandigen waarop de radicale republikeinen steunden. Deze vormden een groot deel van de Franse bevolking; er waren in 1911 net zoveel industriearbeiders als mensen die zichzelf als kleine zelfstandige beschouwden. De individualistische democratie van de Derde Republiek was een succes omdat de economische onafhankelijkheid een sociale realiteit was.²² De republikeinen kwamen voort uit de "middle-middleclass" of "bonne bourgeoisie". De Republiek werd echt toen zij eenmaal stevig de macht in handen had ook gesteund door

de boeren. Deze wilden noch reactie noch revolutie en de Republiek beloofde hen stabiliteit.

De solidaristische ideeën, die uiterst vaag en eclectisch samengesteld waren, werden binnen korte tijd zeer populair onder grote delen van de bevolking. Zij hadden een belangrijke invloed op de politieke ontwikkeling. De pers speelde natuurlijk een belangrijke rol in de verbreiding van deze ideeën. De persvrijheid was in 1881 door de republikeinen ingevoerd en bovendien was het belang van kranten en tijdschriften in de 19e eeuw enorm toegenomen. De solidariteit werd verder gepropageerd op congressen. Het belangrijkste voorbeeld hiervan is het "Congrès Internationale de l'Education Sociale", dat in 1900 in Parijs gehouden werd. De belangrijkste aanhangers van het solidarisme uit het onderwijs waren hier aanwezig.

Een van de belangrijkste manieren waarop het solidarisme verbreid maar ook in de praktijk gebracht werd was door verenigingen die in deze periode actief waren op allerlei gebied. Zo werd in 1904 de "Alliance d'Hygiène Sociale" opgericht met de actieve medewerking van Léon Bourgeois. Deze stelde zich de bestrijding van allerlei sociale misstanden ten doel. Dit zou moeten gebeuren door middel van onderwijs en wederzijdse hulp maar ook door het bevorderen van sociale wetgeving. Een andere organisatie die zich de culturele verheffing van de arbeiders ten doel stelde, was die van de "Bourses du travail". Middelen hiertoe waren o.a. het organiseren van bibliotheken en "musées du travail". Het onderwijs werd door de solidaristen beschouwd als het belangrijkste middel ter verspreiding van hun ideeën. Dit wordt verderop toegelicht.

Er bestond onder de republikeinen in Frankrijk geen speciale belangstelling voor een uitbreiding van het reeds bestaande bestuursapparaat. Natuurlijk impliceerde hun streven naar grotere overheidsbemoeienis wel een verdere uitbreiding van de bureaucratie, maar het was geen doelstelling op zich. De Franse middenklassebeweging steunde ook niet zozeer op intellectuelen en nieuwe beroepsgroepen, zoals dat in Engeland en Amerika het geval was. De republikeinse partijen vonden hun steun vooral onder de kleine zelfstandigen, een groep die al sedert de Franse Revolutie een belangrijke plaats innam in de Franse samenleving. De republikeinen beperkten zich daarom tot een zuivering van het reeds bestaande bestuursapparaat: conservatieve ambtenaren werden vervangen door loyale republikeinen.

E – NEDERLAND EN DUITSLAND

In Nederland bestaat de door ons geschetste middenklassebeweging uit enkele geïsoleerde denkers als Quack, van Embden, Treub, de Koo en Tak, en een radicale politieke groepering: de Radicale Bond (1892-1901). Het radicalisme is echter alleen maar een specifiek Amsterdamse beweging geweest; het kreeg nauwe-

lijks landelijke aanhang. Hiervoor zijn een aantal oorzaken aan te wijzen: Hun ordeningsdenkbeelden waren te weinig uitgewerkt om in de praktijk toegepast te kunnen worden; de radicalen vormden een "herenclub" en geen gestructureerde partij; hun ideeën waren te radicaal voor de middenklasse (teveel nadruk op de positie van de arbeidersklasse) en de arbeiders stonden wantrouwend tegenover deze "herenclub"; mensen als Quack, de Koo en Tak hadden wel radicale ideeën, maar sloten zich niet aan tot een radicale partij. Misschien was de belangrijkste oorzaak wel dat het radicalisme in Nederland opkwam in een tijd dat de grootste aandacht uitging naar de verzuiling met alle bekende gevolgen daarvan.

Wat betreft onderwijs en volksopvoeding kunnen we alleen wijzen op de "Maatschappij tot Nut van het Algemeen" en "Ons Huis" te Amsterdam. In beide gevallen richtte men zich op het verkleinen van de culturele kloof tussen de bezittende en niet-bezittende klasse. Kennis zou mensen tot betere staatsburgers maken en hen het vermogen geven om billijker te oordelen en te waarderen. Het grote probleem hierbij was echter dat de werkzaamheden van de Maatschappij verricht werden door mensen uit de middenklasse en in praktijk beperkt bleven tot deze middenklasse, waardoor het gestelde doel, de geestelijke verheffing van alle mensen, niet bereikt werd.

In Duitsland leefden de door ons geschetste ordeningsdenkbeelden wel bij enkele denkers als Marx Weber en Friedrich Naumann, maar er ontstond geen brede middenklassebeweging. Een tweetal organisaties kwam van de grond: de Katheder-socialisten verenigden zich in de "Verein für Sozialpolitik" en Naumann richtte de "Nationalsoziale Verein" op. Beide groeperingen bleven steken in getheoretiseer en misten elke aansluiting met de praktijk. Door gebrek aan aanhang onder de bevolking oefenden ze geen aanwijsbare invloed uit op de Duitse politiek.

III – ONDERWIJS EN VOLKSOPVOEDING

In de loop van de 19e eeuw kreeg het onderwijs een belangrijke plaats in de samenleving. Er werden steeds meer scholen gesticht in alle door ons onderzochte landen en het aantal leerlingen groeide overal gestaag. Tegen het einde van de 19e eeuw ontstond een groeiende belangstelling voor het onderwijs als middel om de maatschappij te beïnvloeden. Ook de middenklasse-groeperingen die wij onderzochten zagen in dat de toekomst van het land afhing van het onderwijs dat de jeugd genoot. Zij zagen het onderwijs vooral als middel tot verandering van de mentaliteit en de opvattingen over de maatschappij. Sommige groepen wilden door het onderwijs de gemeenschapsband versterken en een nieuw gemeenschapsbesef aankweken. Alvorens verder in te gaan op de onderwijsideeën van de midden-

klasse en de verwezenlijking daarvan zullen we nu eerst in het kort de toestand van het onderwijs in de 19e eeuw schetsen.

Dit levert geen al te florissant beeld op. De overheids-subsidie van het onderwijs kwam maar langzaam op gang: de behuizing was vaak slecht, overal was er een tekort aan leermiddelen en waren de salarissen van het onderwijzend personeel laag. Kortom: de kwaliteit van het onderwijs liet vaak te wensen over. Maar er bestond overal een toenemende belangstelling voor het onderwijs, wat vooral tot uiting kwam in het groeiend aantal leerlingen. Deze belangstelling voor het onderwijs kwam voort uit de steeds grotere betekenis van een opleiding, een goede opleiding bood steeds meer voordelen. Lezen en schrijven werden een vereiste voor goed functioneren in de samenleving. In Frankrijk kwam de populariteit van het onderwijs o.a. tot uiting in de oprichting van de Ligue de l'Enseignement (1866), die zich het propageren van het republikeins onderwijs ten doel stelde.

Door de toename van het aantal leerlingen kwam het traditionele verband tussen onderwijs en sociale structuur onder druk te staan. De sociale stratificatie werd tot in de 20e eeuw in het onderwijssysteem geprojecteerd: het lager onderwijs was voor het volk, secundair en voortgezet onderwijs was voorbehouden aan de betere klassen. Zo werd het Duitse onderwijs beheerst door de hogere middenklasse die zich onderscheidde door diploma's en specialisatie. Tegelijk met de industrialisatie, die zich in Duitsland vanaf 1870 begint te ontwikkelen, ziet deze élite zich bedreigd door eisen voor meer democratisering.²³ Ook in andere landen zag de bourgeoisie zich bedreigd door het verlangen naar meer onderwijs bij het volk. Vooralsnog bleef echter het voortgezet en hoger onderwijs praktisch uitsluitend haalbaar voor de betere standen. De discussie over het onderwijs en de opvoeding van het volk spitste zich vooral toe op het lager en technisch onderwijs.

Na deze beschrijving van de positie van het onderwijs in de samenleving willen wij nu nader ingaan op de ideeën van de middenklassen over het onderwijs. Op welke manier wilden zij het onderwijs hervormen en wat waren daarbij hun doelstellingen?

In de ideeën van de middenklasse over het onderwijs stond de culturele emancipatie van de arbeider centraal. Het onderwijs zou in hun ogen moeten leiden tot een geestelijke verheffing van de arbeider en een voorbereiding op zijn rol in het democratisch proces moeten zijn. De Amerikaanse Progressives, waaronder bijvoorbeeld de bekende pedagoog Dewey, wilden tot nieuwe, betere vormen van onderwijs komen m.b.v. de mogelijkheden die de sociale wetenschappen boden. In dit vernieuwde onderwijs zagen zij een middel tot emancipatie van de arbeidersklasse: "education is really needed for the purpose of making better citizens"²⁴. Een beter onderwijssysteem zou moeten leiden tot een betere democratie. Door emancipatie zou de arbeider zich aan moeten kunnen passen aan het kapitalistische,

democratische systeem. Hierdoor zou een revolutionaire ommezwaai voorkomen kunnen worden. Dergelijke ideeën over de functie van het onderwijs vinden we ook bij de Franse solidaristen, bijvoorbeeld in de pedagogische werken van E. Durkheim. Het democratisch stemrecht moest in hun ogen gecompleteerd worden door het recht op onderwijs: "Les bons lecteurs feront les bons électeurs" ²⁵. Zij waren overtuigd van de noodzaak van moreel onderwijs, alleen welke moraal diende men te onderwijzen en hoe moest dit gebeuren? Zij wilden een moreel onderwijs onafhankelijk van religieuze dogmas en een inperking van de reactionaire invloed van de kerk.

In Engeland waren de Fabians voorstanders van gelijke kansen en beurzen voor arme maar goede leerlingen. Dit streven kwam echter niet voort uit een sociale beweging maar uit hun bezorgdheid over de efficiëntie van het onderwijs. De Fabians hadden in het algemeen weinig uitgesproken opvattingen over het doel van onderwijs, wel treffen wij enkele individuen met wat meer coherente ideeën over het onderwijs. Zo had volgens de socialist G.B. Shaw het onderwijs ten doel de mens sociaal te leren denken en hem inzicht bij te brengen in het functioneren van de maatschappij. Olivier, een andere Fabian, geloofde in het belang van een morele opvoeding die de mens wees op zijn afhankelijkheid van de samenleving. Het aankweken van een nieuw gemeenschapsbesef, het versterken van de morele binding van de samenleving, is een telkens terugkerend thema in de ideeën over het onderwijs van de vertegenwoordigers van de middenklasse. De arbeider moest het gevoel gegeven worden dat hij een plaats had in de samenleving.

Hoe werden deze doelstellingen bereikt, op welke wijze trachtten de hervormers hun ideeën over het onderwijs te verwezenlijken? Deze ideeën kwamen tot uiting in velerlei veranderingen, niet alleen in de inhoud van het onderwijs maar ook in de manier van lesgeven en de invulling van het programma. In Frankrijk waren de inhoudelijke veranderingen van het onderwijs het meest ingrijpend. De republikeinse pedagogen waren het erover eens dat het belangrijkste wat de kinderen op school moesten leren de fundamentele vakken waren: "lire, écrire et compter, voilà ce qu'il faut apprendre" ²⁶. Met deze basiskennis zou een oordeelkundige generatie opgroeien die op onafhankelijke kritische manier zou kunnen functioneren in een democratie. Over de inhoud en uitvoering van het moreel onderwijs werden de felste discussies gevoerd tussen republikeinen en conservatieve katholieken. Principes van orde, autoriteit en privé-bezit stonden buiten de discussie, maar het republikeins onderwijs, onafhankelijk van de godsdienst, riep grote weerstand op. De republikeinse moraal legde de nadruk op algemeen menselijke waarden als rechtvaardigheid en solidariteit. De republikeinse schoolboekjes leerden het kind orde en gehoorzaamheid en hielden het een beeld voor van een werkzaam gedisciplineerd Frankrijk. ²⁷ Het ideaal dat de

scholieren werd voorgespiegeld was dat van de vooruitgang, deze werd echter vooral gezien als de uitbreiding van de bestaande goede situatie ²⁸. De onderwijzer werd beschouwd als de meest geschikte persoon om het kind te leren dat "le travail et le capital sont frères et non frères ennemis" ²⁹. Hieruit blijkt het streven van de republikeinen middels het onderwijs de solidariteit tussen de verschillende klassen in het kapitalistisch stelsel te versterken. De "instruction civique" vormde een belangrijk onderdeel van dit nieuwe morele onderwijs. Het patriottisme verving het religieuze élan van het traditionele onderwijs, het gaf het neutrale onderwijs werkelijke eenheid.

De uitvoering van het onderwijsprogramma van de Amerikaanse Progressives vond plaats in diverse experimentele scholen. Eén van de meest bekende experimenten van de "Progressive movement" was Hull House, in 1889 door Jane Addams in een arme immigrantenwijk van Chicago gesticht. Doelstelling van Jane Addams was: "To provide a center for a higher civic and social life; to institute and maintain philanthropic and educational enterprises and to investigate and improve the conditions in the industrial districts of Chicago" ³⁰. In de activiteiten die in Hull House ontplooid werden stond de cultuurverbreiding centraal: kinderopvang en fröbelklasjes, onderwijs voor volwassenen, lezingen om hen sociaal bewuster te maken, er waren een bibliotheek, een kunstgalerie en een Labourmuseum. Maar aan al deze activiteiten werd door maar een klein gedeelte van de buurtbewoners deel genomen. Doordat het de cultuur als bindmiddel wilde gebruiken en elke politieke stellingname vermeed kwam Hull House in een geïsoleerde positie, het miste haar doelgroep. Het blijkt dat de progressieve ideeën die in de experimentele scholen gerealiseerd werden weinig uitwerking hadden. Er is geen enkele aanwijzing dat de ideeën die door de Progressives ontwikkeld werden vóór de Eerste Wereldoorlog toegepast werden op landelijk niveau.

In het Engelse onderwijs vonden nauwelijks veranderingen in het programma plaats. De belangstelling van de Fabians was vooral gericht op de organisatorische aspecten van het onderwijs. Zij hadden geen uitgesproken ideeën over het onderwijs of althans de inhoud daarvan, wel vonden zij het belangrijk dat er genoeg scholen en leermiddelen waren. Pas in de 20e eeuw kwam er onder invloed van Amerikaanse denkers meer aandacht voor onderwijskundige theorieën. Men ging de school meer zien als voorbereiding op het leven dan als "wachtkamer". Ook in Duitsland werden inhoudelijke veranderingen op onderwijsgebied pas laat verwezenlijkt. Tijdens de Republiek van Weimar groeide de belangstelling hiervoor.

Een onderwerp dat in alle door ons onderzochte landen in de organisatie van het onderwijs een grote rol speelde was de aanpassing van het onderwijs aan de actuele behoeften van de samenleving. Hieronder werd dan met name verstaan de verbetering van het technisch

onderwijs in verband met een verslechterende economische situatie. Zo ging men in Duitsland meer aandacht besteden aan praktisch onderwijs, de Fabians hadden eveneens veel aandacht voor technisch onderwijs. In Frankrijk bestond een bijna traditionele belangstelling voor het hoger technisch onderwijs, maar werd relatief weinig aandacht besteed aan lager technisch onderwijs voor de arbeiders. Onder Amerikaanse opvoedkundigen en ondernemers gingen stemmen op om tot meer vakgericht en technisch onderwijs over te gaan. Zo zou de arbeider meer kunnen gaan verdienen en zou men hem weghouden van het socialisme dat de vakbonden dreigde te gaan beheersen. Deze ideeën over de organisatie van het onderwijs werden voor een belangrijk deel omgezet in praktische hervormingen. Het lager onderwijs werd in alle landen verplicht gesteld: in Amerika werden in 1886 kinderen van 8 tot 16 jaar leerplichtig; in Engeland gebeurde dit reeds in 1880 en in Frankrijk in 1881-'82 onder het republikeinse regime van J. Ferry. Hier diende noodzakelijkerwijze tegenover te staan dat het onderwijs gratis werd, of tenminste in de kosten tegemoet werd gekomen. Op deze wijze werd door een groeiend aantal kinderen, ook uit de lagere klassen, in ieder geval basis onderwijs genoten. In Frankrijk werden daarnaast nog maatregelen genomen tegen de invloed van de kerk op het onderwijs: door de republikeinen werd het bijzonder onderwijs beperkt en werd religieuze ordes verboden les te geven. Deze beperking van religieuze invloeden op het onderwijs hing nauw samen met de centralisatie van het toezicht op het onderwijs en de uniformering van het onderwijsprogramma die door de republikeinen werden doorgevoerd. Het chaotische Engelse onderwijs werd in 1902 eveneens gereorganiseerd door de Balfour Education Act. Deze bracht meer eenheid in het program. Zoals wij reeds zagen bestond er ook een grote belangstelling voor het technisch onderwijs, dit zou moeten worden aangepast aan een veranderende maatschappij. In het algemeen kwam het in de praktijk echter weinig tot ontwikkeling van het technisch onderwijs.

IV – CONCLUSIE

In een conclusie horen antwoorden te staan, geen vragen. Toch moeten we enige vraagtekens plaatsen bij ons verhaal. Hoe groot was nu de invloed van onze ordeningsdenkers? Vormen ze wel een homogeen gezelschap, is er wel sprake van een aparte, eigen stroming? Opvallend is de geringe mate van formele, politieke organisatie die onze nieuwe middenklasse een duidelijke machtsbasis zou kunnen geven. Het duidelijkst vinden we deze politieke organisatie nog in Frankrijk, al is het zeer de vraag of de radicalen beschouwd mogen worden als een exclusief door onze groepering gedragen partij. En dan nog gaat het om een relatief korte periode van ten hoogste twee decennia, waarin deze radica-

len een belangrijke rol spelen op het politieke toneel. Duurzamer lijkt de invloed van onze harmonieerdenkers in het bestuursapparaat en het onderwijs. Dat komt ook meer overeen met het patroon, zoals dat in andere landen geschetst is. De invloed van de gematigde hervormers loopt via wat later genoemd is de vierde macht en de vijfde macht: via het ambtenarenapparaat en de allengs meer gesubsidieerde "welzijns"-instellingen (inclusief het onderwijs). Dit lijkt ook logisch gezien het feit dat deze professioneel geschoolde middenklasse geloofde in de verzachtende rol die een integere, onpartijdige bureaucratie kon spelen bij maatschappelijke conflicten. Conflicten voorkómen kon via fatsoenlijke sociale verzekeringen en vooral volksonderwijs. Aangezien de hiervoor benodigde organisaties ook voornamelijk bemand werden met hun goedgekwalificeerde soortgenoten, is het voor de hand liggend dat onze ordenaars hierop hun aandacht richtten. We zien dit in Engeland vrij goed lukken, terwijl in de Verenigde Staten op z'n minst heftige pogingen in het werk gesteld werden om deze instituties in handen te krijgen. Maar, zoals in de inleiding ook al gezegd, dit soort invloed is zeer moeilijk op waarde te schatten.

Onze "beweging" komt er zo wat magertjes uit te zien, temeer als we moeten constateren dat het in Duitsland, naast wat abortieve pogingen tot partijvorming, bleef bij praatclubs voor goedwillende heren, waarvan de invloed al helemaal moeilijk valt vast te stellen. In Nederland bleef de zaak beperkt tot geïsoleerde individuen en één klein groepje, waarvan de leden óf terecht kwamen bij de radicaal-liberalen, óf bij de sociaal-democraten.

Dat werpt een andere vraag op. Is het wel mogelijk en zinvol om een aparte categorie "orderingsdenkers" te onderscheiden, als een soort van "derde-weg"-aanhangers tussen het liberalisme en socialisme? Kunnen deze lieden niet beter ondergebracht worden bij varianten van de sociaal-democratie of het radicaal-liberalisme? De Fabians worden toch meestal als socialistisch beschouwd; niet voor niets sprak men in Duitsland over "Kathedersozialisten", terwijl onze vrienden in de Verenigde Staten van het Amerikaanse etiket "liberal" voorzien zouden kunnen worden.

Daar komt nog bij, dat er inhoudelijk ook nogal wat verschillen in de beschreven denkbeelden zitten. Alweer in Frankrijk vinden we de "zuiverste" vorm, waar de radicalen zowel aandacht hadden voor de materiële kant van de zaak (en meewerkten aan gematigde sociale hervormingen), als voor de morele regeneratie die daaraan gepaard hoorde te gaan. In Engeland is men veel pragmatischer ingesteld, gericht op materiële verbeteringen van gezondheidszorg en onderwijs, waarbij de moraal automatisch een hoger gehalte zou krijgen. In de Verenigde Staten is de preoccupatie met morele, culturele beïnvloeding het sterkst, en worden de materiële problemen in feite van secundair belang geacht. In Duitsland tenslotte springt het nationalisme (in onze periode overigens nergens afwezig) sterk naar voren.

Dan kan er ook nog een onderscheid gemaakt worden in meer pessimistische visies op het lot van de bestaande samenleving (Duitsland, Frankrijk) en de optimistische variant, belichaamd in het ongeschokte Angelsaksische vooruitgangsgeloof.

Al met al blijft er weinig over van onze categorie "ordeningsdenkbeelden". Ze blijken per land, en zelfs daarbinnen, sterk te verschillen, weinig aantoonbare invloed te hebben en bovendien in een aantal opzichten te lijken op al gevestigde stromingen als liberalisme en (revisionistisch) socialisme.

Waarom dan toch dit begrip ordeningsdenkbeelden gehanteerd? Om te beginnen moet dan opgemerkt worden, dat het feit, dat deze denkbeelden en groeperingen bij nadere beschouwing nogal heterogeen zijn, niets bijzonders is. Praktisch elk wat ruimer historisch begrip ("liberalisme", "Renaissance", "industriële revolutie") blijkt bij nadere bestudering niet te bestaan. Of blijkt, om het wat positiever uit te drukken, te bestaan uit een groot aantal, onderling verschillende onderdelen, die voor het gemak samengevoegd worden tot één abstract begrip. Dit soort categorieën zijn hulpmiddelen, handvaten om enige orde in de chaos van het verleden aan te brengen.

Blijft de vraag of onze conceptie van "ordeningsdenkbeelden", "middenklassebeweging", "derde-weg-aanhangers" een zinvol handvat is, gezien het feit dat er nogal grote verwantschap blijkt te bestaan met liberalen en sociaal-democraten.

Nu kan geen enkele denkrichting, zoals historici niet nalaten te beweren, volledig origineel en "nieuw" zijn. Altijd zijn er wel parallellen te trekken met of elementen te vinden uit andere theorieën. Zijn bijvoorbeeld liberalisme en socialisme geen familie van elkaar?

Dat gezegd zijnde, moet toegegeven worden dat de derde-weg-denkenbeelden over de ordening van de industriële samenleving inderdaad een eclectisch mengsel vormen van liberale en socialistische onderdelen, vaak nog met een scheut conservatisme op smaak gebracht. Maar de zo bijeengesprokkelde theorieën krijgen volgens ons een eigen karakter, met in verschillende landen terug te vinden voorspelbare voorstellen ter oplossing van vergelijkbare sociale problemen.

Er moest in deze visie ter voorkoming van sociale conflicten inbegrepen worden door een integere, vakbekwame (staats)bureaucratie. Fundamentele hervormingen van de sociaal-economische structuur waren daarbij niet nodig, stuksgewijze sociale verandering was het parool. Belangrijker nog dan sociale maatregelen, was een verandering van mentaliteit. Door onderwijs en volksopvoeding dienden nieuwe waarden aangekweekt te worden, die de ontwortelde volksmassa's houvast moesten bieden. Hierdoor zou een sociale harmonie ontstaan, een (nationale) saamhorigheid gesmeed worden. Eenieder zou krachtens verdienste op de plaats terecht komen waar hij hoorde en daar vastgehouden worden door sociale (beroeps)banden, die het normlo-

ze individualisme zouden inperken.

Apart beschouwd zijn de elementen, waaruit deze losse ideologie opgebouwd is, niet nieuw. De combinatie ervan is dat wel. Ook de groep die zichzelf gaat beschouwen als de ruggegraat, de beroepsadministratie van de nieuwe harmonieuze orde is nieuw: het is de recent ontstane professionele middenklasse. In dit milieu werd in ieder geval het brouwsel, dat wij als "ordeningsdenkbeelden" betiteld hebben, wel degelijk beschouwd als iets eigens, dat duidelijk verschilde van zowel liberalisme als socialisme.

De oorzaken voor het ontbreken van duidelijk omlinnende, slagvaardige politieke organisaties, opgebouwd rond deze ideeën met een vast electoraal steunpunt in de middengroepen, moeten volgens ons gezocht worden in het karakter van de denkbeelden en in de sociale positie van de "professionals". In hun ideeën over de evolutie van de moderne samenleving zat een ambivalentie ingebakken tussen determinisme en voluntarisme (die het liberalisme en zeker het socialisme ook niet vreemd is). De historische ontwikkeling leek enerzijds vanzelf in de goede richting te gaan (vgl. de Fabians), anderzijds traden er storingen op, die met daadwerkelijk ingrijpen tijdelijk gecorrigeerd moesten worden (zie bv. Durkheim). De noodzaak tot bijsturing werd meestal wel onderkend, maar toch wat halfhartig. Bovendien moest deze regulering (en de uniformering en collectivisering, die daar het gevolg van zouden zijn) de persoonlijke vrijheid van het individu niet aantasten. Onze maatschappijhervormers wilden wel regelend optreden voor anderen en het egoïsme inperken van arbeiders en plutocraten, maar zelf moesten ze liefst buiten schot blijven.

Al te veel hervormd hoefde er ook niet te worden. Revolutionair was de nieuwe middenklasse niet. Evenmin kan men spreken van een militante emancipatiebeweging, die door middel van politieke machtvorming haar plaats binnen de bestaande structuur opeiste. De emancipatie van de nieuwe beroepsgroepen verliep in deze periode redelijk gezwind; er was weinig directe aanleiding om de barricaden op te gaan. De motivering voor hun hervormingsvoorstellen moet veelmeer gezocht worden in een combinatie van angst voor een eventuele revolutie van onderop en oprechte begaanheid met het lot van de "kansarmen" in de samenleving. Het oplossen van de sociale problemen (evenals het bevorderen van de eigen status) leek het best te kunnen verlopen langs harmonische, zoveel mogelijk gedepolitiseerde lijnen. Dat wil zeggen via een onpartijdige staat, met een integer ambtenarenapparaat, ondersteund door gelijkgestemde deskundigen in sociale instellingen, experts in het bedrijfsleven en sociale technici in het onderwijs.

Dat de invloed van deze beroepsstanden en hun denkbeelden groot is geweest, valt moeilijk empirisch vast te stellen. Maar de overeenkomsten tussen hun maatschappijopvatting en huidige vormen van harmonie-denken zijn vaak dermate treffend, dat we deze denkrichting redelijk invloedrijk achten.

Dit artikel is gebaseerd op een 3e jaars werkgroep, die zich op het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht een jaar lang met deze materie heeft beziggehouden. Naast de zes auteurs maakten van deze werkgroep deel uit: H. den Ambtman, J.W. Brunt, J. Heesen, W. van Nuenen, L. Mouws, J. Pietrzyk, K. van der Sande, J.W. Swaen, J. de Win.

Noten

1. Perkin, H. *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, London 1969. Daarin hfdst. VII-4: The forgotten middle class.
2. Wiebe, Robert H., *The search for Order 1877-1920*, New York 1967.
3. Perkin, H., *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, p. 258.
4. Ameliora.
5. McGregor, O.M., Social reserach and social policy in the 19th century, in: *British Journal of Sociology VIII* (1957), p. 154.
6. Perkin, H., *The Origins of Modern English Society 1780-1880*, p. 259.
7. idem, p. 259.
8. McBriar, A., *Fabian Socialism and English Politics 1884-1918*, p. 345.
9. Hofstadter, R., *The Age of Reform*, New York 1955.
10. idem, p. 149.
11. WASP, White Anglo-Saxon Protestant, is een andere in dit kader veel gebruikte term.
12. Hofstadter, p. 164.
13. Curti., *The social ideas of American Educators*, p. 221.
14. Herbert Croly, met Weyl en Lippman voorstander van cultuurnationalisme, en schrijver van "Progressive Democracy" en "The Primose of American Life" (1909).
15. Hofstadter, p. 240.
16. Edward A. Ross, eerst populist en later belangrijk ideoloog in de Progressive Movement, schreef o.a. "The Old World in the New" (New York 1914) en "Social Control" (1901), een veel gebruikt sociaal-wetenschappelijk handboek.
17. Hayward, J.E.S., *The Official social philosophy of the French Third Republic: Léon Bourgeois and solidarism*, in: *International Review of Social History VI* (1961) p. 19-48.
18. Anderson, R.D., "France 1879-1910, Politics and society, p. 13.
19. Hayward, p. 29.
20. Hayward, p. 34.
21. Anderson, p. 99.
22. Anderson, p. 32.
23. Ringer, F.K., *The Decline of the German Mandarins 1890-1933*, Cambridge (Mass.) 1969.
24. Ward, L.F., in: *Children and Youth in America*, Cambridge (Mass.) 1971 (p. 1106).
25. Ozouf, M., *l'Ecole, l'Eglise et la Republique 1871-1914* (Paris 1963), p. 111.
26. Ozouf, p. 111.
27. Ozouf, p. 117.
28. Crubellier, M., *Histoire culturelle de la France, XIX-XXième siècle* (Paris 1974), p. 231.
29. Ozouf, p. 120.
30. Addams, J., *Twenty years of Hull House*, New York 1910 (p. 112).

Bibliografie bij "Ordeningsdenkbeelden"

I Algemene literatuur

- a. *Theorie*. Als theoretische achtergrond en inleiding is gebruik gemaakt van H. Stuart Hughes: "Consciousness and Society. The Reorientation of European Thought 1890-1930" (Paladin 1974, 1958'). In het eerste hoofdstuk worden hier een aantal methodologische problemen t.a.v. ideeëngeschiedenis opgeworpen. Vervolgens geeft Stuart Hughes een schets van de intellectuele generatie van o.a. Durkheim en Weber. Die laatste twee komen uitvoeriger aan bod in A. Giddens: "Capitalism and Modern Social Theory. An Analysis of the Writings of Marx, Durkheim and Max Weber." (Cambridge 1971), een grondige vergelijkende bespreking van deze drie giganten, in hun respectieve historische contexten.

- b. *Engeland*. Een zeer goede beredeneerde bibliografie is H.J. Hanham: "Bibliography of British History 1851-1914" (Oxford 1976), waarin zeer makkelijk literatuur over personen of groepen is te vinden. Een goed overzicht van de sociale structuur na de Industriële Revolutie geeft H. Perkin: "The origins of Modern English Society 1780-1880" (London, 1969), waarbij speciaal interessant zijn hfdst. VII.4 "The Forgotten Middle Class" en hfst. VIII.4 "The Professionalization of Government". In dit boek komen ook de denkbeelden van de verschillende maatschappelijke groepen aan de orde. Over de "Statistical Societies", de "NAPSS" en de groei van het overheidsapparaat gaat het duidelijke artikel O.R. McGregor: "Social research and social policy in the 19th century" (in: *British Journal of Sociology VIII* (1957), p. 146-157). Een erg volledig overzicht van geschiedenis en denkbeelden van de Fabian Society is A.M. MacBriar: "Fabian Socialism and English Politics 1884-1918" (Cambridge 1962).
- c. *Verenigde Staten*. Over de opkomst van de professionele middenklasse: R.H. Wiebe: "The Search for Order 1877-1920" (New York 1967). Dit boek geeft het bureaucratisch denken van diverse beroepsgroepen in de VS weer. Enige boeken over "Progressivism": R. Hofstadter: *The Age of Reform* (New York 1955), is een standaardwerk over de "progressive" periode en behandelt de banden van het Progressivism met het populisme en de New Deal. C. Lasch: *The New Radicalism in America 1889-1963* (New York 1965), vooral hfst. 5 "Politics as Social Control". De Progressives worden bekeken op hun culturele achtergronden. J.B. Quandt: "From the Small Town to the Great Community, the social thought of progressive intellectuals" (New Brunswick, New Jersey 1970), is een beschrijving van de culturele (klein-steedse) achtergronden van de "progressives" en de manier waarop zij hun waarden naar de stad wilden transponeren.
- d. *Frankrijk*. Een goede, heldere beschrijving van de Franse samenleving in de door ons bestudeerde periode geeft R.D. Anderson: *France 1870-1914, politics and society* (London 1977). Dit boek bevat ook belangrijk feitenmateriaal. J.E.A. Hayward: "The official philosophy of the French Third Republic: Léon Bourgeois and solidarism" (in: *Int. Review of Social History VI* (1961) p. 19-48) gaat verder in op de rol van het solidarisme in de Derde Republiek. In J.T. Nordmann: *Histoire des Radicaux 1820-1973* (Paris 1974) wordt een toelichting gegeven op de rol van de radicalen in de Franse politiek. M. Crubellier: "Histoire culturelle de la France, XIX-XXième siècle" (Paris 1974) geeft informatie over de culturele achtergronden van de door ons bestudeerde ontwikkelingen. De belangrijkste bron is het politieke werk van Léon Bourgeois: "Solidarité" (Paris 1896), hierin legde hij de grondslagen voor het solidarisme.
- e. *Nederland*. Gegevens over Treub hebben we voornamelijk gehaald uit N.E.H. van Esveld: "Treub, Over de drempel der nieuwe samenleving" (Assen 1958). Hierin staan ook veel verwijzingen naar Treub's boeken en geschriften. Voor Quack hebben we 't meest gehad aan J. Barents: "HPG Quack, Zijn leven en werk" (Assen 1959), waarin ook een uitgebreide bibliografie over de werken van Quack staat. Bij het bestuderen van Van Embden hebben we vooral gebruik gemaakt van zijn dissertatie "Darwinisme en democratie. Maatschappelijke vooruitgang en de hulp aan de zwakke" (Den Haag 1901). In M.M. van Praag: "De Radicaal" (1939) hebben we de meeste gegevens gevonden over de Radicale Bond. Verder hebben we daarvoor gebruik gemaakt van jaargangen van "De Amsterdammer" en de "Nieuwe Gids".
- f. *Duitsland*. Over Weber en de "Verein für Sozialpolitik" valt uiteraard menige boekenkast te vullen. Wij hebben gebruik gemaakt van W.J. Mommsen: "Max Weber und die deutsche Politik 1890-1920" (Tübingen 1959).

II Onderwijs

- a. *Algemeen*. Een bijzonder handige bibliografie voor de geschiedenis van onderwijs en onderwijsdenkbeelden is J. Noordman (red.): "Literatuurwijzer historische pedagogiek, becommentarieerd bibliografisch apparaat" (Nijmegen 1978, sunschift 128).
- b. *Engeland*. Een algemeen werk met veel details over Engelse onderwijsgeschiedenis is W.H.G. Armytage: "Four hundred

- years of English education" (Cambridge 1964). Erg interessant was *B. Simon*: "The History of Education 1780-1870" (London 1966), waarin de relatie tussen hervormingsvoorstellen, maatschappelijke veranderingen en sociaal-politieke conflicten behandeld wordt. Een zeer overzichtelijke, becommentarieerde bronnenuitgave, die een goed inzicht geeft in de relatie tussen hervormingsvoorstellen en onderwijswetgeving is *J. Stuart Maclure*: "Educational Documents: England and Wales 1816-1968" (London 1965).
- c. *Verenigde Staten*. *M. Curti*: "The Social Ideas of American Educators" (Totowa, New Jersey 1971) geeft naast de ideeën van de "progressives", die in het onderwijs werkzaam waren ook de institutionele geschiedenis van het onderwijs in de VS weer.
- d. *Frankrijk*. Een goed bruikbaar werk over het Franse onderwijs in het algemeen is *A. Prost*: "L'Enseignement en France 1870-1967" (Paris 1967). *M. Ozouf* gaat in haar boek "L'Ecole, l'Eglise et la République" (Paris 1963) dieper in op de controverses binnen het onderwijs in deze periode. Interessant propaganda-materiaal uit die tijd vonden we in *E. Lavis*: "A propos de nos écoles" (Paris 1895) en *J. Payot*: "Avant d'entrer dans la vie, aux instituteurs et aux institutrices. Conzeils et directions pratiques" (Paris 1897).
- e. *Nederland*. De belangrijkste informatiebron over onderwijs en volksoopvoeding was *A.J.C. de Vrankrijker*: "Volksontwikkeling. Geschiedenis en problemen van sociaal-cultureel werk in Nederland" (1962).
- f. *Duitsland*. Veel gegevens en een interessante visie op het sociaal-culturele klimaat en het onderwijssysteem van het Wilhelmijnische Duitsland zijn te vinden in *F.K. Ringer*: "The Decline of the German Mandarins. The German academic community 1890-1933" (Cambridge, Mass. 1969).

W.F. Kalkwiek

Een tendentieus verhaal van Dr. E.M. Janssen Perio

1 De overspannen belangstelling in Kleio voor "Geschiedenis in onderwerpen"

De aandachtige lezer van *Kleio* zal in jrg. 21, nr. 2 (1980) een artikel van negen pagina's hebben aangetroffen van dr. E.M. Janssen Perio, waarin deze de delen twee en drie van "Geschiedenis in onderwerpen" in zeer donkere kleuren schildert. De kleuren lopen van hard grijs tot pikzwart, af en toe onderbroken door een paar gifgroene vegen. Na dit somberste schilderij dat ooit van een geschiedenismethode werd gegeven, vallen de frisse tinten op van de volgende recensie van Anton J.L. van Hooff, de recensent van schoolboeken van met name (oud)bestuursleden en (oud)commissieleden van de VGN. Laatstgenoemde schilder is gauw klaar, hij heeft maar één pagina nodig, de uitgever van de beschreven methode zet er nog een pagina reclame naast, een mooie financiële opsteker voor *Kleio*. Zo wordt dat geregeld.

Dat alles vindt plaats in de uitgave van maart, dat is de maand waarin veel docenten zich naarstig bezighouden met de boekenlijsten voor het komende cursusjaar. Een mooie gelegenheid om deze twee recensies af te drukken. Ook is dat goed geregeld. De argeloze geschiedenisleraar heeft toch niets in de gaten. Hij of zij mag best een beetje gemanipuleerd worden. Onder de rubriek "voorlichting" kan heel wat verkocht worden. Ik hoor de verklaring van de redactie al.

Alles is dus prima voor elkaar. Maar er beginnen toch wat mensen argwaan te krijgen. Wat zit hier achter? De lezer is wel goed, maar niet helemaal gek. Dat nu geldt ook voor mij als redacteur van "Geschiedenis in onderwerpen". Vandaar deze harde, maar wel open en eerlijke reactie van mijn kant.

2 De voorgeschiedenis

In *Kleio* jrg. 18, nr. 1 (1977) schreef J. Brouwer een zeer lange recensie over de delen één en twee van de methode "Geschiedenis in onderwerpen". Die recensie was niet (of juist wel) mis. Vanwege zijn insinuaties, suggererende opmerkingen, gebrek aan evenwichtigheid en andere ontoelaatbare zaken schreef ik de heer Brouwer dat hij beter niet op deze weg kon voortgaan. Het was overigens een redelijk en fatsoenlijk schrijven. Antwoord mocht ik echter niet ontvangen. Dat is niet erg, ik vroeg er ook niet om. Wel verklaarde Brouwer aan enkele Nijmeegse collega's, die mede-auteur waren van "Geschiedenis in onderwerpen", dat hij nu bezig was met een recensie van het derde deel van de methode en dat hij daar veel gunstiger over dacht dan over de delen één en twee. Mijn vraag is dan: waar is deze recensie van Br. gebleven? Was het nuttiger het geschut van dr. E.M. Janssen Perio (ik hoop dat hij het mij niet kwalijk neemt als ik hem in het vervolg JP noem) in stelling te brengen? Tenslotte is JP nog heel wat minder scrupuleus dan Brouwer.

Tussen 1977 en 1980 kwam af en toe in *Kleio* "Geschiedenis in onderwerpen" en de daarmee verwante "Geschiedeniskrant" aan bod. Ik denk aan opmerkingen van de heer Van der Kooij en aan een ingezonden stuk van Fontaine. U kunt het al wel raden, ook deze waren zeer negatief en suggestief. Over de achtergronden van deze houding kan ik slechts mijn vermoedens hebben. Een vraag die wel nimmer beantwoord zal worden is, of er ook zoveel aandacht in *Kleio* aan de methode zou zijn geschonken als zij niet zo gunstig in het onderwijs ontvangen was, maar op de planken van de uitgever was blijven liggen.

3 Een vat vol vooroordelen

Een artikel van negen pagina's in *Kleio* kan $\pm$ 8000 woorden omvatten. Het is de ruimte die JP als redactielid voor zich heeft gereserveerd of ter beschikking heeft gekregen. Negen pagina's heeft JP nodig om van het bouwwerk van een methode een volslagen puinhoop te maken. Ik zal niet proberen al het puin dat het sloopwerk heeft opgeleverd op te ruimen; de auteurs zullen gezamenlijk op een andere wijze dan in *Kleio* op de inhoudelijke bespreking van hun hoofdstukken reageren. Mijn taak is hierin te gaan op de algehele teneur van het artikel en op de aanvallen die JP in het bijzonder richt op de opzet van de methode. Dat ik af en toe daarvoor teruggrijp op de inhoudelijke aspecten zal duidelijk zijn.

Vooraf nog één opmerking. Ik vraag mij af waarom JP niet het geheel herziene brugklasdeel in zijn verhaal betreft. Dat was hem bekend, want dit deel was al lang geleden aangekondigd en is al enkele maanden verkrijgbaar. Hij had bovendien het geheel herziene leraarboek ter inzage kunnen krijgen (zij het in drukproef) om een goed oordeel te kunnen geven. Waarom bespreekt JP nog eens het tweede deel, een deel dat ook al door Br. in 1977 was gerecenseerd? Aan dat boek was niets veranderd. Moest JP zo nodig nog eens dik overdoen wat Br. ook al had gedaan? Hadden diens aanvallen misschien niet het gewenste resultaat gehad? Allemaal vragen die de heren zelf het beste kunnen beantwoorden.

JP zit helaas vol vooroordelen en kan daardoor alleen maar tendentius schrijven. Neem de openingszinnen, een voorbeeld van onwaarheid, insinuaties, belachelijk maken enz. "Geen historische methode [JP zal hier bedoelen – geen methode voor het geschiedenisonderwijs –] werd tot op heden met zulk een indrukwekkend vertoon van grondige voorbereiding, didactische bezinning en organisatorische perfectie door de volke gepresenteerd als "Geschiedenis in onderwerpen". Wat dit aangaat lijkt dit historische schoolboek [een uitdrukking, die om explicatie vraagt] bijna een historische gebeurtenis". Let op de woorden "vertoon van", "organisatorische perfectie" (Big Brother in actie?), "den volke gepresenteerd" en "historische gebeurtenis". De laatste kwalificatie moge als een compliment opgevat worden, toch denk ik dat JP in de war is. Hij denkt vermoedelijk aan een andere methode, waarvoor dit alles bepaald geldt, een methode waarvan de uitgever verklaarde dat het de beste geschiedenismethode van Nederland was. Dat was pas een "historische gebeurtenis", JP! Om echter niet dit gehele artikel te vullen met citaten uit de recensie in *Kleio*, wil ik slechts een bloemlezing geven uit de eerste drie bladzijden, zij bieden reeds genoeg. Opmerkingen vallen daar als: "pompeuze opkomst", "schaduwen van een naderende ondergang" (een wensdroom van JP wellicht?), "vage aanduidingen", "duistere theorieën", "vlakke beschrijving", "gortdroog en volstrekt onorigineel", "onduidelijk omschreven tijd-

perk", "niettemin dubieus" en "raadselachtig". Ik zie JP al steigeren van verontwaardiging en zeggen: "dat zijn alle uit verband gerukte woorden". Juist; ik volg hier dan de methode van hemzelf, door citaten uit het verband te rukken, citaten die zonder achtergrond geen andere betekenis hebben dan een eenzijdige belichting te geven. JP, als historicus, zou dit bekend moeten zijn.

Op één punt ben ik het met JP eens: laat de lezer zelf oordelen. Maar dan niet alleen aan de hand van het artikel van de recensent.

4 Verkeerde uitgangspunten

Om te beginnen kan al vast gezegd worden dat het uitgaan van vooroordelen onder alle omstandigheden een verkeerd uitgangspunt is. Maar dat verder daargelaten. Een groot deel van het betoog van JP is opgehangen aan het begrip "Einstieg". Het is waar, het woord is door mij gebruikt in de handreiking bij deel één, juist het deel dat buiten de recensie werd gehouden. Het gold dan ook alleen voor dit deel; ik zal daar straks op terugkomen. Ik wil hier verklaren dat het begrip "Einstieg" op die plaats door mij niet in zuivere zin is gebruikt en zeker niet op de wijze waarop JP het toepast en dan niet op deel één, maar op de delen twee en drie. Ik zou voor deze laatste delen dit begrip liever niet gebruiken. Hoe wij de a-delen zien en de verhouding tussen a- en b-delen, staat uitvoerig omschreven in de bij deze delen behorende handreikingen. Uit alles blijkt dat JP deze handreiking niet heeft gelezen of er tenminste niets uit heeft willen overnemen. Bijzonder kwalijk neem ik het hem dat hij geen kennis genomen heeft van de "Geschiedenis" van oktober 1979, waarin de redactie van deze krant nog eens uitvoerig schreef over de verhouding tussen a- en b-delen en de schakels. Hij zou dan ook geweten hebben dat elk deel zijn eigen opzet heeft. Hij zou dan, zeker voor deel drie, niet meer het woord "Einstieg" gebruiken hebben. JP moet ook zijn eigen zaken wel serieus nemen en niet hier en daar wggraaien wat in zijn kraam te pas komt.

Bovendien, wat is eigenlijk een "Einstieg"? Ik citeer uit "Geschiedenis op school", red. L.G. Dalhuisen, P.A.M. Geurts en J.G. Toebes: "In Duitsland is, vooral onder invloed van Ebeling, gepleit voor een "Einstieg" of instap, bijv. een tekst, een plaat(je), een document, die de nieuwsgierigheid kan oproepen". Het zal de lezer duidelijk zijn dat in deze zin geen enkel a-deel een zuivere "Einstieg" is, maar veel meer dan dat. Wat het wel is, hebben wij op veel plaatsen uiteengezet, in elk deel en in elke handreiking opnieuw. Natuurlijk staat het iedere docent vrij de a-delen of onderdelen daarvan als "Einstieg" te gebruiken. Maar het is onzinnig hieraan de hele methode op te hangen. Het uitgangspunt van JP is derhalve volledig onjuist. Zijn opvatting van "Einstieg" is onjuist en met zijn toepassing van dit begrip op de delen twee en drie van "Geschiedenis in on-

derwerpen" slaat hij de plank wel volkomen mis. Het zijn gedachten "constructies" van JP zelf. Waar staat bijvoorbeeld dat de essentie van ieder a-deel ook in het daaropvolgende b-deel aanwezig moet zijn? Natuurlijk is het erg aardig als dat wel het geval is, maar het is geen ijzeren wet, waar de auteurs zich aan dienden te houden om dit uit te voeren. Op meer dan één plaats is door ons verklaard dat de opbouw van deel drie andere eisen stelt dan het brugklasboek.

Op dezelfde nonchalante wijze springt JP om met de begrippen "breedte" en "diepte". In de breedte wil in de context van de methode zeggen: meerdere aspecten van het besproken thema omvattend, diepte betekent nader en dieper ingaan op een aspect of een beperkt aantal aspecten, gevangen binnen de titel van het aangegeven thema. Volgens JP mag in dat laatste geval de behandeling zich niet uitstrekken over de gehele duur van een besproken tijdperk.

Natuurlijk is het altijd aantrekkelijk en eenvoudig om zelf eerst een constructie in elkaar te knutselen, om vervolgens anderen daarmee te confronteren en hen te veroordelen en dat zonder hun opvattingen serieus te nemen. Ik vind dat een ontoelaatbare methode.

Nog een ander en niet minder belangrijk uitgangspunt is verkeerd gekozen. Dat is gebaseerd op het gebrek aan kennis bij JP over het wezen en de opbouw van de thematische methode. Telkens is JP bezig de inhoud van een thema naar eigen inzicht anders te rangschikken. Hij mist nu eens dit hier en dan weer dat daar. Zijn hele betoog komt er in feite op neer dat de wens wordt uitgesproken voor een chronologisch-cursorische aanpak. Dat is het goede recht van de recensent, maar hij zal een thematische methode moeten beoordelen vanuit de opzet van zo'n methode. Om daar meer kennis over op te doen had hij de "Geschiedeniskrant" van oktober 1979 kunnen lezen. De verkeerde aanpak van JP leidt er logischerwijze toe dat hij allerlei vroeger populaire topics als de Italiaanse en Duitse eenwording mist. Een thematische werkwijze echter dwingt tot een keuze en dan mag er best heel wat wegvallen, ook onderwerpen die JP zo noodzakelijk vindt. Maar wordt de leerling wel echt zoveel onthouden als JP suggereert? Het zou voor de discussie wel prettig zijn geweest als JP blijk had gegeven de delen twee en drie in hun geheel door te hebben gelezen. Hij zou dan niet zulke baarlijke onzin schrijven over Italië, met als slotzin "— en dat was dan Italië". Italië en het facisme worden in meerdere thema's behandeld, al naar gelang het gekozen thema. Maar JP noemt deze aanpak "hink-stap-methode". Dit voorbeeld (Italië) zou met vele andere aan te vullen zijn.

Op grond van verschillende uitspraken zou JP het liefste de geschiedenis per land willen behandelen, wat zijn goed recht is. Dat is al vele tientallen jaren gebeurd. Ik denk dat JP aan een ouderwetse en conservatieve methode zijn genoegen zou beleven. Welnu, zulke methoden zijn er nog wel.

Nog een enkel voorbeeld. In deel twee verklaart JP de

omschrijving van het nationalisme voor leerlingen van deze leeftijd volstrekt onbegrijpelijk. Hij zou deze uitspraak eens moeten testen. Weinig tot geen leerlingen hebben met de formuleringen in het boek moeite. Het is te goedkoop om telkens zomaar te verklaren dat iets te moeilijk is. Overigens: als een auteur dan probeert iets eenvoudig te zeggen, dan "keuvelt" hij of is hij "infantilistisch" bezig. JP is niet snel tevreden!

Opmerkelijk is wat JP ons over Soekarno (door hem met een merkwaardig gevoel voor nuancering "dit personage" genoemd) meedeelt. Als hij zegt dat voor velen Soekarno een soort Indische Mussert was, maar nu reeds de Vader des Vaderlands, dan geeft hij een dermate valse voorstelling van zaken, dat maar één woord op zijn plaats is: schandelijk. De auteur wist waar hij over schreef, JP weet het niet. Inderdaad was kort na 1945 voor veel *Nederlanders* Soekarno een soort Mussert, maar in Indonesië lag de zaak van meetaan toch wel anders. "In de revolutieperiode van 1945 tot 1950 werd hij door zijn mede-Indonesiërs meestal met het Indonesische woord voor vriend "Bong Karno" genoemd. Naderhand werd het "Bapak Soekarno". Vader Soekarno, nog wel hartelijk maar met wat meer afstand dan in de eerste tijd. Onder invloed van groeiende politieke en economische moeilijkheden onder zijn bewind ging na 1955 ook veel van die hartelijkheid verloren, al blééf de erkenning dat hij de Vader des Vaderlands was". Aldus staat te lezen. Dit voorbeeld moge aantonen hoezeer JP zijn bespreking kleurt met eigen, uitgesproken opvattingen, een recensent onwaardig. Maar genoeg hierover.

4 De ijzeren consequentie van JP

Na het voorafgaande afbreken van de structuur van het boek spreekt het vanzelf dat in de beide delen ook anderszins weinig goeds te vinden zal zijn. JP gaat dan ook consequent door met de strijd. In de "Verdiepingsboeken", om onbekende redenen is die term "op zich al onthullend", zijn de teksten "bijeengegraagd". Hoe stelt hij zich dat bijeengraaien voor? Wellicht op dezelfde wijze als waarop hij citaten bijeen zoekt? JP zal best weten hoe moeilijk het bijeenzoeken van teksten is. Hij verwijst zelf tenminste naar een boekje waaraan hij heeft meegewerkt en waaruit een tekst is overgenomen. "Hetgeen ik apprecieër" meldt hij bescheiden. Maar toch kan het natuurlijk niet deugen: "voor de tweede klassers is deze tekst echter onbegrijpelijk". Ook verder deugt er weinig tot niets van de verdiepingsboeken bij de delen twee en drie. Even tussen haakjes, want ik was het bijna vergeten: van de illustraties klopt ook vrijwel niets. De illustrator, Fiel van der Veen, kan er eigenlijk niets aan doen. Als hij probeert moeilijke technische zaken eenvoudig weer te geven, ontstaan er prompt "miserabele tekeningetjes", de tekeningen in kleur zijn van een "onoertroffen infantilisme". In elk geval een goed tegenwicht tegen de elders geconstateerde "ver-

bale brij", "leerboekenstijl" en te moeilijke teksten JP! De "handreikingen voor de docent" zijn meer lachwekkend dan serieus. Van de mavo-bewerking wordt erg weinig gezegd. Er staan wel in deel drie twee voor dit doel nieuw geschreven hoofdstukken, maar merkwaardigerwijze worden ze alleen maar genoemd en niet besproken.

Tenslotte, wat moet een leraar met zo'n artikel? Hij kan hooguit constateren wat iemand mij zei: "Dit bestaat niet. Geen boek kan zo slecht zijn als deze scri-

bent het beschrijft". Waarschijnlijk zal het stuk meer zeggen over de recensent dan over het door hem gerecenseerde boek.

De lezer kan het beste het artikel van JP nog eens rustig lezen, met de delen twee en drie ernaast. Als hij dan artikel en boeken (met de handreikingen) vergelijkt, dan zal hij tot zijn eigen oordeel kunnen komen. Overigens denk ik dat de meeste gebruikers van het boek na het lezen van het schotschrift van JP hun conclusie al hebben getrokken.

Naschrift Redactie

Vanzelfsprekend is de redactie verantwoordelijk voor inhoud en presentatie van Kleio.

De advertentie van Malmberg is door een ongelukkige samenloop van omstandigheden terecht gekomen tegenover de recensie van "Kijk op de tijd": wij betreuren dit.

Dat neemt niettemin niets weg van onze verontwaardiging over de reactie van de heer Kalkwiek, met name over de smakeloosheid van zijn inleiding.

Van het palet van de heer Kalkwiek wil de redactie zich niet bedienen.

Over geschiedenismethoden wordt te weinig gediscussieerd; van "overspannen belangstelling" kan ook nauwelijks sprake zijn. Het zou de redactie spijten als de auteurs van diverse hoofdstukken van "Geschiedenis in onderwerpen" niet in Kleio op de recensie zouden reageren. Voor een zo verspreide uitgave als "Geschiedenis in onderwerpen" is in Kleio voldoende ruimte voor woord en wederwoord. De redactie hoopt dan ook dat door de in dit nummer gepubliceerde uitval van de redacteur van "Geschiedenis in onderwerpen" mogelijke contribuanten aan een discussie over deze methode niet worden afgeschrikt.

Dr. E.M. Janssen Perio:

Antwoord aan de heer Kalkwiek

De heer Kalkwiek is zeer boos over mijn bespreking van G. in Ond., en dat lijkt mij weinig verbazingwekkend. Wat mij wel enigszins verbaast is zijn neiging om achter kritiek op zijn werk allerlei onoorbare motieven te zoeken en te denken in termen van een soort samenzwering. "Wat zit hier achter?" Voor zover ik weet niets anders dan mijn eigen opinie, dat G. in Ond. geen goede methode is. Betaald wordt een recensent in Kleio voor zijn werk niet, niet door de V.G.N., niet door een uitgever, niet door collega's, kortom: door niemand.

Dat de heer van Hooff een boek korter en vriendelijker bespreekt dan ik, is voor zijn verantwoording: de recensenten genieten in Kleio een grote mate van autonomie. Noch op hem, noch op mij is enige pressie door wie of wat dan ook uitgeoefend. De relevantie van zijn bespreking voor mijn recesie is mij overigens duister: was G. in Ond. er beter van geworden, wanneer Kijk op de tijd even slecht was bevonden?

Ik heb deze twee delen zo uitvoerig besproken, omdat ik het van belang acht dat de schoolboeken voor de geschiedenis, en zeker wanneer zij het gewicht — en de prestaties — hebben van de onderhavige methode, zeer grondig worden besproken, al kan het natuurlijk nooit grondig genoeg. Van belang is daarbij uiteraard dat de "afnemers" geïnformeerd worden; bovendien koester ik de hoop dat onze leerboeken over het algemeen nog intensiever ter discussie zullen worden gesteld. Het belangrijkste is echter uiteindelijk, wat de gebruikers — docenten en scholieren — van een methode vinden (en leren).

Wat de "verkeerde uitgangspunten" aangaat: de heer Kalkwiek moet mij de misverstanden niet gaan kwalijk nemen, die hij zelf heeft aangekweekt. Wat er allemaal wel geldt voor het eerste deel en weer niet voor de delen twee en drie, is mij uit de — door mij, als alle boeken en bijboeken, zorgvuldig bestudeerde — "handreikingen" niet duidelijk geworden. Ik citeer alleen uit handreiking 2, p. 3: "d. De gekozen thema's": "Ook in dit deel hebben wij ons beperkt tot de behandeling van 7 thema's, die evenals in het brugklasboek gesplitst zijn in a- en b-deel. De redenen die ons hiertoe hebben gebracht zijn in het eerste docentenboekje uiteengezet. Daarom worden ze hier niet herhaald". En uit de inleiding van de handreiking bij deel 3 (beginwoorden): "Aan datgene wat in de voorafgaande 'Handreiking voor de docent' aan didactische voorlichting is geboden, hoeft weinig te worden toegevoegd. De docent is het meest gebaat bij praktische informatie". Van enig principiële verschil in aanpak m.b.t. de organisatie en functie van de a- en b-delen wordt nergens gerept. Wat de "geschiedeniskrant" van oktober 1979 aangaat: belangrijke aanwijzingen van deze aard behoren m.i. in de methode zelf te worden opgenomen. Het begrip "Einstieg" laat bij Ebeling ("Zur Didaktik und Methodik eines kind-, sach- und zeitgemässen Geschichtsunterrichts", 4. Aufl., 1970, pp. 108, 140 en 167) enige ruimte voor interpretatie en — blijkbaar — misverstand.

Dat ik een "chronologisch-cursorische aanpak" en zelfs "de geschiedenis per land" zou prefereren, kan Kalkwiek

niet afleiden uit mijn recensie; wat ik wel van belang acht, is enige helderheid in het boek en dus in de geest van de leerlingen m.b.t. de chronologie en de ontwikkelingen van en in landen, als men deze landen en hun geschiedenis met alle geweld ter sprake wil brengen. Ten aanzien van de Italiaanse geschiedenis wil ik nog graag deze correctie op mijn eigen bespreking aanbren-

gen, dat ik inderdaad ten onrechte vermeld (Kleio, p. 38): "*Van een Italiaanse deelname aan de 1e Wereldoorlog wordt niet gerept . . .*"; dit is (p. 105 van het 3e deel) wel het geval.

Wat tenslotte de "mavo-bewerking" betreft: de understatement in de formulering aan het einde van mijn bespreking is de heer Kalkwiek waarschijnlijk ontgaan.

UITNODIGING

tot het bijwonen van een

extra algemene ledenvergadering

op zaterdag 14 juni a.s. om half elf

in gebouw TRIANON, Oude Gracht 252, Utrecht

Onderwerpen: 1. Het centraal schriftelijk eindexamen
2. Het functioneren van de afdelingen

N.B.

1. Reduktiebonnen van de NS (20% korting) zijn te verkrijgen bij de penningmeester, mevr. H. Mulken, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.). Gaarne schriftelijk aanvragen.
2. Machtigingsformulieren zijn schriftelijk aan te vragen bij de 2e secretaris, E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Ter vergadering kan door een aanwezig lid slechts één stem bij wijze van machtiging voor een niet-aanwezig lid worden uitgebracht.

UITNODIGING tot het bijwonen van de afdelingsvergadering in de afdeling:

ALKMAAR: donderdag 22 mei, 16.30 uur R.S.G. Noord-Kennemerland, Robonsbosweg 11, Alkmaar.

AMSTERDAM: dinsdag 20 mei, 19.30 uur, Spinozalyceum, Peter v. Anrooystr. 9, Amsterdam.

ARNHEM: dinsdag 20 mei, 19.30 uur, Thorbecke S.G., Thorbeckelaan 17, Arnhem.

DEN BOSCH: maandag 19 mei, 16.30 uur, Mevr. v. Mulken, Brede Haven 37, Den Bosch.

BREDA: woensdag 28 mei, 16.30 uur, Euromotel Brabant, Herebaan 4, Breda.

EINDHOVEN: donderdag 29 mei, 20.00 uur, R.K. Ped. Ac., Hemelrijken 106, Eindhoven.

GRONINGEN: maandag 2 juni, 20.00 uur, Zernikecollege, Helperbrink 30, Groningen.

DEN HAAG: woensdag 21 mei, 20.00 uur, Ed. Steincollege, L. Couperusplein 33, Den Haag.

HAARLEM: donderdag 29 mei, 16.30 uur, Rest. Bolwerk, Kennemerplein 5, Haarlem.

HEERLEN: maandag 19 mei, 20.00 uur, Eijkhagencollege, Eijkhagenlaan 31, Schaesberg.

HENGLO: dinsdag 20 mei, 16.00 uur, R.S.G. Erasmus, Sluiskade N.Z. 68, Almelo.

LEEWARDEN: donderdag 29 mei, 16.30 uur, Chr. Gymnasium, Gymnasiumstr. 36, Leeuwarden.

MAASTRICHT: donderdag 22 mei, 16.00 uur, Sted. Lyceum, Eenhoornsingel 100, Maastricht.

ROTTERDAM: woensdag 21 mei, 19.30 uur, St. Laurenscollege, Wagenaarlaan 6, Rotterdam-Hillegersberg.

UTRECHT: donderdag 29 mei, 19.30 uur, Bonifatiuslyceum, lokaal 001, Fockema Andreaelaan 7, Utrecht.

VENLO: Hier wordt geen aparte afdelingsvergadering gehouden. De leden van de afdeling Venlo kunnen desgewenst de vergadering in Eindhoven bijwonen.

ZWOLLE: dinsdag 20 mei, 20.00 uur, Suisse, Luttekestraat, Zwolle. Van de afdelingen GOES en ZUTPHEN waren de gegevens bij het ter perse gaan van dit Kleio-nummer niet bekend.

N.B.

In de afdelingen waar dat in de februari-vergadering niet op reglementaire wijze is gebeurd (bijv. doordat het quorum ontbrak), kan tijdens de hierboven geannonceerde afdelingsvergadering alsnog een bestuursverkiezing plaatsvinden.

Toelichting bij de onderwerpen van de algemene vergadering

1) HET CENTRAAL SCHRIFTELIJK EINDEXAMEN

Op 18 maart 1980 werd door het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen het volgende persbericht verspreid:

STAATSSECRETARIS DE JONG NEEMT EEN BESLISSING OVER HET CENTRAAL SCHRIFTELIJK EINDEXAMEN GESCHIEDENIS.

De staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen, drs. K. de Jong Ozn. heeft besloten met ingang van het schooljaar 1981-1982 het schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting niet langer op te schorten. Deze beslissing houdt in, dat bij het examen 1982 voor dit vak een centraal schriftelijk eindexamen zal worden afgenomen aan alle dag- en avondscholen voor v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.

De beslissing is genomen aan de hand van een groot aantal adviezen, die in meerderheid wijzen in de richting van het verplicht stellen van dit examen waarbij men wel vond, dat aan bepaalde voorwaarden moest worden voldaan. Om rekening te houden met scholen die om redenen, verband houdend met hun identiteit, bezwaren hebben tegen de opgaven die onder de Commissie Vaststelling Opgaven eindexamen tot stand komen, zullen deze scholen in de gelegenheid worden gesteld zelf schriftelijk eindexamenopgaven te maken. Deze opgaven zullen wel gebaseerd moeten zijn op dezelfde onderwerpen als de opgaven die door de C.V.O. worden vastgesteld.

Voor de nadere regeling van het een en ander zullen de eindexamenbesluiten worden gewijzigd.

Voorstellen tot wijziging van deze besluiten zullen op de gebruikelijke wijze aan de onderwijsorganisaties en aan de Onderwijsraad om advies worden voorgelegd.

Dit persbericht werd in een drietal landelijke dagbladen verwerkt tot korte mededelingen, die overigens niet steeds correcte informatie bevatten. Daarom werd op de algemene jaarvergadering van 22 maart j.l. het persbericht als uitgangspunt van de discussie genomen. Deze discussie leidde tenslotte tot de aanvaarding van een drietal moties:

De V.G.N. enz.,

kennis genomen hebbende van het besluit van de staatssecretaris, drs. K. de Jong, om het centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting verplicht te stellen met een mogelijkheid van dispensatie zoals omschreven in het persbericht van het Ministerie,

constaterende,

dat de V.G.N. op 24 maart 1979 aan de staatssecretaris een facultatief c.s.e. heeft geadviseerd en dat voornoemd besluit in strijd is met dit advies,

draagt het bestuur op:

met klem bij de staatssecretaris tegen dit besluit te protesteren en de inhoud van deze motie aan hem over te brengen,

aan de adviserende onderwijsorganen het standpunt van de vereniging ondubbelzinnig duidelijk te maken,

en de pers te informeren.

De V.G.N. enz.,

constaterende, dat de V.G.N. niet voldoende is geïnformeerd over de details van het besluit tot invoering van een verlicht c.s.e.g.s.,

overwegende, dat de V.G.N.-leden zich tijdig een oordeel moeten kunnen vormen over de mogelijkheden tot dispensatie en de voorwaarden daartoe,

1) ziet zich genoodzaakt alle leden, die dispensatie willen aanvragen, actief te steunen,

2) verheugt zich over het bestuursbesluit een buitengewone algemene ledenvergadering bijeen te roepen,

3) draagt het bestuur van de V.G.N. op:

a. zoveel mogelijk ter zake doende informatie in te winnen,

b. nog vóór 1 juli deze buitengewone algemene ledenvergadering bijeen te roepen,

c. een commissie in te stellen, die met behulp van voornoemde informatie het bestuur adviseert inzake de besluitvorming op de te houden algemene ledenvergadering en die met name de dispensatiemogelijkheden en -voorwaarden duidelijk formuleert.

De V.G.N. enz.,

de beslissing van Staatssecretaris de Jong over het schriftelijk eindexamen in hun vak gehoord hebbende,

verontrust over het uitblijven van een reactie van de bewindsman op de door de C.E.G.E.S. in haar Eindrapport gestelde voorwaarden en aanbevelingen,

verzoekt het bestuur:

op de kortste termijn met de Staatssecretaris over deze voorwaarden en aanbevelingen tot overleg en een overeenkomst te komen,

en zo spoedig mogelijk na afloop van dat overleg de leden van de Vereniging van de resultaten op de hoogte te stellen.

Naar aanleiding van deze moties werd door de voorzitter van de VGN de volgende brief aan staatssecretaris de Jong verstuurd.

Voorz.: J. Drewes

Bachlaan 58

1817 GK Alkmaar

tel. 072-112015

Aan de Staatssecretaris van
Onderwijs
en Wetenschappen
Drs. K. de Jong Ozn.,
Nieuwe Uitleg 1,
's-Gravenhage

Betreft: het intrekken van de opschorting
van een c.s.e.g.s.

Alkmaar, 24 maart 1980

Excellentie,

Op de jaarvergadering van de V.G.N., d.d. 22 maart 1980, is gesproken over uw besluit tot het intrekken van de opschorting van een centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting, zoals dat uit een persbericht van uw Ministerie d.d. 18 maart 1980 (nr. 48) was bekend geworden. Omdat dit besluit niet in overeenstemming is met de mening van de V.G.N., zoals die naar voren gekomen is op de jaarvergadering van 24 maart 1979, en vervolgens aan U is meegedeeld in een brief van 26 maart 1979 en tijdens een audiëntie op 6 april 1979, werd door de vergadering unaniem besloten een fel protest tegen de voorgestelde regeling te laten uitgaan.

Daarom stellen wij U er middels deze brief van in kennis, dat de V.G.N. uw besluit ten zeerste betreurt en zich nader zal beraden over wat haar te doen staat, o.a. op een extra algemene ledenvergadering, die vóór 1 juli a.s. gehouden zal worden.

Bovendien moet ik U mededelen, dat het gevoel van onbehagen nog versterkt wordt door een zekere vaagheid in het persbericht over de omstandigheden en voorwaarden, waaronder scholen zelf de examenopgaven mogen maken. Het zou de discussie bepaald ten goede komen, wanneer wij daarover ten spoedigste meer duidelijkheid zouden krijgen.

Ook zou ik U nog in herinnering willen brengen, dat wij het vorig jaar hebben aangedrongen op het overnemen van voorwaarden en aanbevelingen uit het Eindrapport

van de C.E.G.E.S., zoals bijv. publicatie minstens twee jaar van te voren van de onderwerpen met stofomschrijving, literatuuropgave en historisch materiaal, in het geval een c.s.e.g.s. toch zou worden ingevoerd. Aangezien het persbericht ons daarover eveneens in het ongewisse laat, zouden wij nadere mededelingen wel op prijs stellen.

Gaarne zouden wij het bovenstaande op korte termijn mondeling willen toelichten. Ter informatie zend ik U hierbij de integrale tekst van de 3 moties over deze kwestie, die op de jaarvergadering van de V.G.N. van zaterdag j.l. unaniem zijn aangenomen.

Met gevoelens van de meeste hoogachting jegens U teken ik namens de V.G.N.

J. Drewes, voorzitter

Bijlage: tekst van 3 moties

Met de mededeling, dat heden (1 april 1980) ook de officiële circulaire van staatssecretaris de Jong op de scholen is gearriveerd, die echter na het hiervoor gepubliceerde persbericht geen wezenlijk nieuws meer bevatte en daarom hier niet wordt afgedrukt, sluiten wij deze toelichting af. We stellen ons voor rond 15 mei a.s. de afdelingssecretarissen van de verdere ontwikkelingen op de hoogte te stellen, zodat zij deze dan aan hun afdelingsvergadering kunnen mededelen.

2) HET FUNCTIONEREN VAN DE AFDELINGEN

Het bestuur heeft wederom moeten constateren dat de afdelingen nauwelijks functioneren. Afdelingsvergaderingen werden helemaal niet gehouden of zo slecht bezocht, dat er niet eens op reglementaire wijze een nieuw afdelingsbestuur gekozen kon worden.

Daarnaast blijft echter een veelgehoord geluid, dat de afdelingen weer als vanouds lezingen en PA-colleges zouden moeten organiseren. Tot nu toe had het bestuur daarvoor wel een zeker bedrag op de begroting staan, maar dat werd nooit helemaal opgemaakt. Bovendien vonden in een aantal afdelingen ook al activiteiten plaats in het kader van de (gesubsidiëerde) her- en bijscholing. Nu bovendien minister Pais plannen bekend heeft gemaakt voor een verplichte nascholing of vakdidactisch terrein, wil het bestuur overwegen om binnen de V.G.N. te komen tot het instellen van een speciale commissie, die vooral door het organiseren van lezingen en colleges op vakinhoudelijk terrein aan het hierboven signaleerde verlangen tegemoet wil komen. Dit alles zal echter wel consequenties hebben op financieel terrein, en bijv. kunnen leiden tot contributieverhoging. Hoewel alles nog wat vaag is, willen we dit idee nu toch vast lanceren. Het bestuur zal dit idee nader uitwerken wanneer het niet alleen enthousiast begroet wordt, maar ook op praktische medewerking kan worden gerekend.

Binnenkort verschijnt deel 2 van

KIJK OP DE TIJD

een boeiende en originele geschiedenismethode voor
de onderbouw van het algemeen voortgezet onderwijs.

Auteurs:

drs. E.W. Heidt, drs. C.P.W.F. Herzberg, A.J. Kaarsemaker,
drs. H. Ulrich (voorzitter), A.L. Verhoog, G. Vermeulen en
prof. dr. H.L. Wesseling.

In het leerlingenboek deel 2 komen de volgende
onderwerpen aan de orde:

- 1 De Renaissance
- 2 De Hervorming
- 3 Opstand in de Nederlanden
- 4 De Gouden Eeuw
- 5 Rusland onder Peter de Grote
- 6 Het Frankrijk van Lodewijk XIV
- 7 De Amerikaanse Revolutie
- 8 De Franse Revolutie
- 9 Engeland tijdens de industriële revolutie
- 10 Liberalisme, Nationalisme en Romantiek
- 11 Schoolstrijd, kiesrecht en partijvorming in
Nederland 1848-1917

Bij dit deel 2 verschijnt weer een werkboek
voor de leerling en een praktische handleiding
voor de docent.

Uitgebreide
informatie over
"Kijk op de tijd"
kunt u aanvragen bij

MALMBERG

Postbus 233,
5201 AE Den Bosch.

Ook verkrijgbaar via
de boekhandel.

W 111 D

Uit de Vereniging

SECTIE PEDAK-BASISONDERWIJS

"NAAR HET ONDERWIJSLEERPLAN BASISCHOOL"

1983

Het zowel voor de basisschool als voor de Opleidingsschool voor Kleuterleidsters en de Pedagogische Academie magische jaar 1983 komt steeds dichterbij. Groot zijn de twijfels over de haalbaarheid van de basisschool en van de Nieuwe Lerarenopleiding Basisschool (door de minister voortdurend "Pedagogische Academie Basisonderwijs", oftewel PABO, genoemd). Zelfs ambtenaren van het ministerie van Onderwijs delen die twijfels.

Tot op heden is de discussie immers nog hoofdzakelijk gericht geweest op de organisatorische kant van de nieuwe onderwijsvormen. De inhoud is er bekaaid afgekomen, maar daar lijkt nu — we schrijven begin maart 1980 — toch enige verandering in te komen.

EINDTERMEN OPLEIDING ONDERWIJSGEVENDEN

Voor de nieuwe opleiding van onderwijsgeevenden voor de basisschool is uiteindelijk — onder vooral door de vakbonden benadrukte tijdsdruk — niet gekozen voor de door de Innovatiecommissie Opleidingen (I.C.O.) voorgestelde werkwijze: invulling van de structuur van de nieuwe opleiding door programmacommissies. Er is gekozen voor de formulering van eindtermen van de opleiding: criteria per leer- of vormingsgebied, waaraan afgestudeerden moeten voldoen. Er is een Eindtermencommissie ingesteld met leden uit de inspectie, leden voorgedragen door de bonden en waarnemers uit andere commissies zoals de I.C.O. en de Innovatiecommissie Basisonderwijs (I.C.B.). Binnen vier maanden moest er aan de minister gerapporteerd worden, maar de commissie heeft al laten weten de taak niet uit te kunnen voeren binnen zo'n korte tijd.

Officieel is nog niets bekend van het in de commissie besprokene. Is het een club van mensen, die vanuit een nulpunt willen beginnen? Zijn het mensen die opnieuw het opleidingsonderwijswiel willen uitvinden? We zullen moeten wachten tot de openbaarmaking van de eerste resultaten van het werk van deze commissie.

SCHOOLWERKPLAN BASISCHOOL

Voor de basisschool valt een vergrote activiteit inzake de onderwijsinhoud te constateren. Het sleutelwoord voor deze activiteiten is het woord "schoolwerkplan" (S.W.P.), dat één van de essentiële onderdelen van het ontwerp van wet op het basisonderwijs vormt. Vooruitlopend op het totstandkomen van deze wet zijn allerlei schoolteams — uit zeer uiteenlopende overwegingen overigens — discussies begonnen over het schoolwerkplan. Een schoolhoofd van een school ergens uit Zuid-Holland belde ons laatst op met de mededeling, dat het schoolwerkplan voor zijn school klaar was op het onderdeel "staatsinrichting" na. Bij de Stichting voor Leerplanontwikkeling te Enschede had men hem voor dit onderdeel doorverwezen naar het PEDAK-secretariaat!

Zo'n telefoontje is kenmerkend voor de verwarring in het onderwijs. Het S.W.P. vervult momenteel allerlei functies tot zelfs een concurrerende: "hoe ver zijn jullie al met het

S.W.P.?" "Wij? Och wij zijn er bijna mee klaar!". Alom veel nadruk op de vorm, maar weinig nadruk op de inhoud. Om mee te tellen — we hebben dat recentelijk ook gezien bij de introductie van de speelleerklas en van het documentatiecentrum — begint men eraan, bang om uit de boot te vallen of om zogenaamd achter te blijven. Het gevolg is dan soms wel, dat men niet meer ziet waar men mee bezig is, dat er gepraat wordt om het gepraat en dat de vergadermoeheid weer merkbaar stijgt.

De onderwijsadvies- en begeleidingsdiensten hebben in deze een niet altijd even heldere rol. Met het naderen van het jaar 1983 wordt vanuit deze diensten steeds meer het accent gelegd op het S.W.P.-werk op een moment dat er zowel over de formele als over de inhoudelijke kant van een S.W.P. nog weinig eensgezindheid, laat staan duidelijkheid bestaat. Dit heeft ertoe geleid, dat — ook zo'n ontwikkeling hebben we eerder gehad rondom de documentatiecentra — medewerkers van deze diensten hun kostbare tijd achter het bureau doorbrachten om nota's te schrijven, die als hulpmiddel te gebruiken zouden zijn bij de S.W.P.-discussies. Ook hier weer talloze wieluitvindes, wat in feite inhoudt een enorm verlies aan energie en aan geld.

De verwarring is vooral in de hand gewerkt door planningstoestanden en door onoverzichtelijkheid van commissies, projectgroepen e.d. In de adviezen van de Innovatiecommissie Basisonderwijs zijn heel wat aanwijzingen te vinden voor de S.W.P.-ontwikkeling. Maar grotendeels los van dit I.C.B.-werk staat het werk van de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool van de Stichting voor Leerplanontwikkeling te Enschede. Deze projectgroep werkt in opdracht van de minister aan het opstellen van een onderwijsleerplan voor de basisschool of aan een model voor zo'n onderwijsleerplan. Zelf stelt de projectgroep, dat zo'n onderwijsleerplan meerdere functies kan hebben en twee van die functies zijn:

- a) het bieden van formele en inhoudelijke criteria voor schoolwerkplannen;
- b) het stimulerend en helpend werken voor het schoolwerkplanwerk in de scholen door het aanbieden van kaders.

Gelet op de moeizame S.W.P.-worstelingen in vele scholen zou zo'n onderwijsleerplan of een model ervoor alleen al voor de discussie heel zinvol zijn. Maar dan moet er wel sprake zijn van beter op elkaar afgestemde plannings, want na de presentatie van dit eerste discussiestuk van de projectgroep (december 1979) werkt de groep door aan het onderwijsleerplan (of een model ervoor) met als voorlopig eindpunt een moment tussen januari en augustus 1983!

"WAT MAG VAN EEN LEERLING, DIE DE BASISCHOOL VERLAAT, OP HET TERREIN VAN DE GESCHIEDENIS VERWACHT WORDEN?"

Voor de jaarvergadering van onze vereniging produceerde onze sectie een discussiestuk "Wat mag een leerling, die de basisschool verlaat, op het terrein van de geschiedenis verwacht worden?", als een voorlopige, eerste bijdrage voor de discussie over de plaats van geschiedenis in een onderwijsleerplan/schoolwerkplan voor de basisschool. Het is de bedoeling na de jaarvergadering dit discussiestuk nader uit te gaan werken. Daartoe zullen we in deze rubriek nota's en brochures met een vergelijkbare vraagstelling aan de orde stellen. Deze maand starten we met de discussienota "Naar het onderwijsleerplan basisschool" van de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool van de Stichting voor Leerplanontwikkeling.

ONDERWIJSLEERPLAN BASISCHOOL

De nota bestaat uit twee gedeelten: deel I is getiteld "Over onderwijsleerplanontwikkeling voor het basisonderwijs" en gaat in op wat een onderwijsleerplan is en wat je ermee zou kunnen. Tevens wordt in dit deel de geschiedenis van de projectgroep uit de doeken gedaan, waarin o.m. de moeizame taakafbakening ten aanzien van de I.C.B. opvalt.

Deel 2 is getiteld: "Aanzet tot een model voor het onderwijsleerplan voor basisonderwijs". Hierin wordt eerst in het algemeen ingegaan op de relatie onderwijsleerplan en schoolwerkplan en komen vervolgens functies, uitgangspunten, taken en doelstellingen van de basisschool aan de orde. Daarna volgen uitwerkingen van de gebieden expressieve vorming, beeldende vorming, dramatische vorming, taal en (sociale) wereldoriëntatie. Aan andere gebieden is de projectgroep nog niet toegekomen vanwege geld- (en dus medewerkers-) gebrek.

Wat is de plaats van geschiedenis en staatsinrichting in deze nota? Waarschijnlijk tot veler verrassing — afgaande op enkele reacties op de nota uit andere vakgebieden — hebben geschiedenis en staatsinrichting een weloverwogen en duidelijke plaats in dit discussiestuk gekregen. Dit blijkt al uit het algemene gedeelte bij de analyse van de basisschool. De basisschool heeft, zo wordt op pagina 2 B.I.18 gesteld, een culturele functie: "Bij het verlaten van de basisschool weten kinderen een heleboel over de historie, gewoonten, natuur en bestuur van hun land" en — op de volgende pagina — wordt expliciet de staatsinrichting vermeld in verband met het uitoefenen van rechten en plichten als Nederlands staatsburger. "Aan het individu", zo stelt de nota, "moet een actieve houding worden gevraagd: vanuit een historisch cultureel besef draagt hij bij aan het functioneren van de samenleving" (pag. 2 B. I-19).

Bij de taken van de basisschool signaleerden we de volgende passages: "Het basisonderwijs heeft tot taak kinderen in te leiden in en vertrouwd te maken met de culturele verscheidenheid van de samenleving van nu en vroeger" (2B.III-34). En: "Tegen de achtergrond van de fundamentele Rechten van de mens heeft het onderwijs tevens de taak op te voeden tot kritisch staatsburgerschap" (2B III-35).

Onder de algemene doelstellingen van de basisschool komt de volgende voor: "kennis hebben van feiten, begrippen, gebeurtenissen en systemen die de sociale en culturele situatie om hen heen historisch verhelderen" (2B. IV-40).

Het gaat niet aan om deze passages uit hun verband te lichten en los van hun context hier ten faveure van onze overtuiging dat er in de basisschool weloverwogen gewerkt moet worden aan de relatie tussen kind en verleden, ten tonele te voeren. De citaten moeten gezien worden in samenhang met de rest. Hoopgevend zijn deze passages echter zeer zeker.

En hoe worden deze zaken uitgewerkt in het praktijkgedeelte? De projectgroep komt tot een inhoudelijke hoofdindeling: taal, rekenen, expressie en beweging en wereldoriëntatie. Wereldoriëntatie wordt vervolgens onderverdeeld in natuuronderwijs, mens- en maatschappij-onderwijs en gezondheidseducatie. Uitgewerkt hiervan is in deze versie van het discussiestuk het mens- en maatschappij-onderwijs, nu genoemd "sociale wereldoriëntatie" met als verantwoordelijke man — blijkens het colophon — Eddy van Vliet.

SOCIALE WERELDORIENTATIE IN HET ONDERWIJSLEERPLAN

De projectgroep signaleert eerst een aantal zaken zoals het kortschieten van het traditionele zaakvakkenonderwijs, zoals het naast het zaakvakkenonderwijs ontstane werken in het do-

cumentatiecentrum en in de buurt. Het is de vraag of een uitspraak als "het zaakvakkenonderwijs, waarbij ieder vak doel op zich was is achterhaald" de zaakvakken wel recht doet. Is het ooit de bedoeling van onderwijsgeven geweest om vakken doel op zichzelf te doen zijn? Is hier geen sprake van ideaal en werkelijkheid; de eisen van de dagelijkse gang van zaken hebben situaties doen ontstaan, die heel ver afstonden van het ideaal?

Vervolgens wordt de verwarring rondom "wereldoriëntatie" kort maar helder uiteengezet: wereldoriëntatie als doel van het onderwijs, als didactische werkvorm of als vormingsgebied? En er wordt gekozen voor wereldoriëntatie als vormingsgebied: "In dit hoofdstuk wordt onder sociale wereldoriëntatie het vormingsgebied verstaan, waar het leven in de samenleving — het contact tussen mens en buitenwereld — centraal staat" (pag. 2B.XI-125).

Voor wereldoriëntatie worden de volgende functies onderscheiden:

- a) het stimuleren van het proces van bewustwording van de dingen om je heen;
- b) de structurering van de leefwereld;
- c) het bevorderen van de groei tot zelfstandigheid (2B. XI-129).

Deze functies worden daarna vertaald in doelstellingen en uit deze doelstellingen vloeit een lijst voort van opdrachten voor de basisschool ten aanzien van het kind. Een te lange lijst om hier integraal over te nemen, maar enkele punten uit deze opdrachtenlijst zijn:

- De kinderen dienen in aanraking te worden gebracht met enige van de belangrijkste ontwikkelingen die de maatschappij — waarin de kinderen nu en straks leven — veranderen en daardoor ook — welhaast continu — hun leefwereld veranderen.
- De kinderen worden in staat gesteld hun belevingswereld in relatie tot de leefwereld ten volle te ontplooiën ... (o.m.) door aandacht te besteden aan de geschiedenis van het eigen bestaan van het kind in relatie tot de geschiedenis van anderen.
- Het onderwijsaanbod moet zo ingericht worden dat de kinderen die vaardigheden en technieken worden bijgebracht, welke voorwaarde zijn om genoemde doelstellingen te verwezenlijken. Deze vaardigheden en technieken, toegespitst op de kennisgebieden, zijn onder andere: kaartlezen, chronologie, periodiseren, verkeersregels ... klok kijken ... (2B. XI-130).

Wat stelt men zich hier van voor in de praktijk? Van belang is allereerst de volgende keuze: "Bij wereldoriëntatie gaat het zowel om een integratie tussen de in de wet genoemde kennisgebieden als een afzonderlijk aan de orde komen van deze gebieden. Niet naast elkaar maar in onderling verband" (2B.XI-125). En verderop (2B.XI-130): "Wij stellen ons voor dat de geïntegreerde en meer leerstofgebied gerichte aanpak parallellopen en onderling op elkaar worden afgestemd. Hierbij mag niet uit het oog worden verloren dat de "vakgerichte" aanpak ondersteunend moet werken ten behoeve van een geïntegreerde wereldoriëntatie".

Uitwerking van deze gedachte leidt tot een thematische aanpak, waarbij de onderwerpkeuze voortvloeit uit datgene wat het kind dagelijks beleeft. Reden waarom er geen themalist opgenomen is in het geïntegreerde programma. Wel wordt gesteld, dat dergelijke thema's heel goed concentrisch op te bouwen zijn over de hele school. Als voorbeeld wordt dan genoemd het thema "wonen". In de volgende onderdelen van de nota wordt dan apart ingegaan op aardrijkskunde, geschiedenis en maatschappelijke verhoudingen. In de afdeling geschiedenis wordt allereerst stilgestaan bij het begrip "verwondering", wat kan leiden tot kennisname van het andere dan vroeger, tot relativiseren, respecteren en tolereren en tot een meer bewuste eigen keuze. Verder wordt ingegaan op "tijdsbegrip". In beide onderdelen wordt gewaarschuwd tegen een

al te gemakkelijke waardering van het verleden vanuit het heden: "Kortom we trachten zowel in de huid van de periode waarover we denken en voelen te kruipen als te zeggen wat wij er in het hier en nu van vinden" (2B.XI-137).

Geschiedenis kan een bijdrage leveren tot de structurering van de leefwereld en wel op basis van het alom bekende schema van Harmsen (gebeuren, bronnen, historicus, beeld). Volgens worden inhoudelijke criteria geformuleerd voor een cultuur-kritisch geschiedenisonderwijs:

1. Het heeft oog voor verscheidenheid en laat zien dat mensen door de historische omstandigheden waarin zij leven zowel worden bepaald als die historische omstandigheden zelf meebepalen.
2. Het dagelijks leven in heden en verleden staat primair. "Grote" mannen en vrouwen dienen tegen de achtergrond van het dagelijks leven in hun tijd te worden behandeld en niet andersom.
3. Het verleden mag niet in dienst staan van het heden noch mag het terwille van het heden worden goedgepraat.
4. Het dient historisch denken te bevorderen. Dit betekent oog krijgen voor verandering. historische situaties in heden en verleden met elkaar kunnen vergelijken.

En dit alles op basis van de volgende doelomschrijving:

"Door middel van elementen uit het vak geschiedenis richt het onderwijs er zich op dat kinderen:

1. besef hebben van de veranderingen die zich in het eigen leven, in dat van anderen en in de samenleving voltrekken, met als doel hierop een kritische visie en een eigen inbreng in die verandering te ontwikkelen;
2. weten dat ze het recht hebben eigen gedragingen te kunnen ontplooiën tegen de (ervaren)achtergrond dat "aanpassen aan" een tijdgebonden eis is;
3. de historische achtergronden van de eigen werkelijkheid en die van anderen leren ervaren en kennen waarmee ze in een continue proces van discussie, ontmoeting en confrontatie verkeren;
4. de historische ontwikkeling van de waarden tolereren en relativeren, kunnen volgen en aanschouwen;
5. inzicht hebben in sociale ongelijkheid, de oorzaken hiervan en strevingen door mensen ontplooid teneinde deze op te heffen;
6. een ruim tijdsbegrip ontwikkelen". (2B.XI-139/139).

In tegenstelling tot het geïntegreerde deel komen bij geschiedenis wel themavoorstellen aan de orde: "Ieder kind dient in aanraking te komen met enige stromingen, voorstellingen en ontwikkelingen die onze huidige cultuur hebben bepaald en het dagelijks leven in de ervaringswereld zijn aanzien hebben gegeven: humanisme en de schakeringen die het kent, christendom in al zijn pluriforme uitingen, de nationale vrijwording van Nederland (80-jarige oorlog), geschiedenis van de eigen streek, tot stand komen van de grondwet, de beide wereldoorlogen, samenwerking met andere landen, ontwikkeling en groei van verdraagzaamheid en tolerantie.

Vanuit de emancipatorische functie van de basisschool zijn de volgende thema's geschikt: emancipatie van godsdienstige stromingen (wederdopers, calvinisme en katholicisme), emancipatie van groeperingen en landen (opstand tegen Spanje en de rol van de burgerij, de patriottenbeweging, de arbeidersbeweging vanaf laatste kwart van de negentiende eeuw, de vrouwenbeweging, de dekolonisatie van de Rijksdelen)".

Aparte cursussen binnen het geschiedenisonderdeel zullen er moeten komen voor "tijdsbesef waaronder tijdskalk, waarin de samenhang tussen oorzaak, gevolg en chronologie aan de orde komt" en "bronnenkritiek: hoe verzamelen we materiaal, hoe vergelijken we bronnen met elkaar en hoe trekken we hieruit conclusies over de betrouwbaarheid van de bron en daarmee van ons beeld" (2B.XI-139).

Tot slot de maatschappelijke verhoudingen, waaronder staatsinrichting. Voorgesteld wordt de term "staatsinrichting" te vervangen door "staatsbeschouwing", omdat de term "staatsinrichting" teveel het functioneren, de werkwijze, de juridische regels zou benadrukken. "Staatsbeschouwing pretendeert meer te zijn door tevens het menselijke gedrag en de motieven, strevingen die hieraan ten grondslag liggen aan de orde te stellen". In de praktijk zou "staatsbeschouwing" neerkomen op:

- a) kinderen in aanraking brengen met aspecten van ons staatsbestel vanuit hun leef- en ervaringswereld;
- b) kinderen in aanraking brengen met de historische wortels van ons staatsbestel.

Uitvoering van b) leidt tot het aan de orde stellen van 1798, 1814, 1848, 1868, 1917 en 1919.

KANTEKENINGEN

Wie dit alles — zo ver de beknopte beschrijving daar mogelijkheden toe bood — overziet, kan — zeker wanneer we een vroegere versie van deze nota (juni 1979) in onze beoordeling betrekken — niet anders stellen, dan dat er een zinnig discussiestuk op tafel ligt. De wereld benaderen vanuit thema's, die gevoed worden vanuit vakgerichte activiteiten; het lijkt een formule, die het overwegen waard is. Al had dit idee voor de nog te voeren discussies best nog wat verder uitgewerkt mogen worden. Het is te verdedigen dat voor de geïntegreerde thema's geen themalist gegeven wordt, maar daardoor wordt het wel moeilijk om duidelijk een beeld te krijgen van de afstemming van geïntegreerd en niet-geïntegreerd. Hoe maakt een niet-geïntegreerd, dus bijvoorbeeld historisch thema, zich dienstbaar aan een geïntegreerd wereldoriëntatieschema? En waarom worden geen geïntegreerde thema's genoemd, maar wel enige historische? Bij wijze van voorbeeld?

Trouwens in de rij van "voorbeelden" zitten nog al wat onderwerpen, die wel voortkomen uit de leefwereld, maar nauwelijks verbindingen hebben met de ervarings- en beleavingswereld van de kinderen. Afgezien van gevaren, die verbonden zijn aan een opsomming uit de losse hand (al gauw gaan zulke opsommingen een eigen leven leiden), lijkt een grondige analyse van deze lijst op basis van te voorspellen elementen uit de ervarings- en beleavingswereld van basisschoolleerlingen zeer wenselijk.

Ook de beginsituatie van geschiedenis is een nog te onuitgewerkte opsomming, zonder een duidelijke lijn. Dit onderwerp zal — met name op basis van ideeën over en ervaringen met geschiedenis voor jonge kinderen — geanalyseerd en in zijn consequenties uitvoeriger omschreven moeten worden.

Kunnen we voor geschiedenis met het voorlopige resultaat — ondanks verschillende vraagtekens — tevreden zijn, voor staatsinrichting gaat dit niet op. Bij staatsinrichting is gekozen voor een benaderingswijze, die ten minste voor 50% niet aansluit bij het basisschoolkind. Het is eigenlijk onbegrijpelijk waarom de commissie niet gekozen heeft voor "staatsburgerlijke vorming" (in plaats van het inderdaad te formele "staatsinrichting", maar ook in de plaats van de veel te abstracte term "staatsbeschouwing").

Op basis van een analyse van het staatsburgerschap (dat formeel bereikt dient te zijn op achttienjarige leeftijd) kan toch aangegeven worden wat er bereikbaar is op dit terrein met kinderen tot 12 jaar. Enerzijds zal het daarbij gaan om structurering van de leefwereld (om de terminologie van de projectgroep maar over te nemen): inventarisatie van staatskundige begrippen, instituties e.d. en een eerste invulling ervan. Anderzijds zal het gaan om het ontwikkelen van een attitude, die ideaal is voor een a.s. burger. Een attitude, die elders in het hoofdstuk over wereldoriëntatie wel aangegeven is (b.v. op

pag. 2B.XI-129), maar in het stuk over staatsinrichting niet expliciet genoemd wordt.

Het gaat hierbij niet aan om de nationaal-politieke geschiedenis, die elders als in deze ontwikkelingsfase niet relevante stof weggewerkt is, nu via de staatsinrichting weer in te voeren. Want hoe kun je anders inhoud geven aan 1798, 1814, 1848, 1868, 1917 en 1919? Dit zijn onderwerpen, die pas kunnen leven in een latere fase van de ontwikkeling van het kind; op een moment dat de leefwereld al een veel grotere plaats ingenomen heeft in de ervarings- en beleavingswereld van het kind. Ook de voorgestelde thema's bij maatschappelijke verhoudingen lijken te vragen om een nadere analyse in samenhang met de geografische en de historische thema's. Waarom wordt bijvoorbeeld "kinderarbeid" expliciet genoemd bij de maatschappelijke thema's?

Laten we het staatsinrichtingdeel even buiten beschouwing, dan kunnen we concluderen dat na vele inhoudsloze rapporten — zoals bijvoorbeeld enkele CMLGS-rapporten — hier nu een discussiestuk op tafel ligt, dat de moeite van het grondig analyseren ten volle waard is.

Hierboven stipten we enkele hoofdvraagpunten aan, die onze sectie in de discussieronde zal inbrengen, vergezeld van een aantal detailpunten, die we hier niet verder zullen uitwerken. We hopen dat ook onze collega's deze nota aan een grondige analyse willen onderwerpen en hun bevindingen kenbaar willen maken aan de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool (Postbus 2041 — 7500 CA Enschede). De projectgroep hoopt eind 1981 een tweede versie van deze nota gereed te hebben.

Cees van der Kooij

AANKONDIGING

GESCHIEDENISMETHODES VOOR DE BASISCHOOL

Van onderwijzman in hart en nieren Jan Boer is de dichtregel

"Methodenschrijvers
zijn slavendrijvers".

Onze sectie heeft bij herhaling verklaard het werken met geschiedenismethoden in de basisschool te zien als een kennelijk noodzakelijk kwaad. Men vergelijke bijvoorbeeld onze publikatie "Geschiedenismethoden voor het basisonderwijs" in "KLEIO" — 1979 — nr. 12, p. 482-483. Een kennelijk noodzakelijk kwaad, dat we echter wel kritisch willen blijven volgen, vandaar de consumentenrapporten.

Onlangs verscheen een andere publikatie over geschiedenis-methoden voor de basisschool: publikatie nummer 2 van de Centrale Registratie Leermiddelen. Het gaat om een beschrijving van negen nu nog in de handel zijnde geschiedenis-methoden voor de basisschool.

Geen beoordeling, maar een beschrijving, bedoeld om de uitgeversmarkt overzichtelijker te maken voor de onderwijsgeven en bedoeld als hulp bij het kiezen van een nieuwe geschiedenis-methode.

Naast een leermiddelenoverzicht (leermiddel=hoofdzakelijk boek) bevat op grond van de beschrijving deze publicatie een vergelijkend overzicht voor de negen geschiedenismethoden.

Dan volgt specifieke informatie per methode en tenslotte voorbeeldbladzijden uit de methoden.

Staatsinrichtinguitgaven komen wel in het leermiddelenoverzicht voor, maar er is geen vergelijkend overzicht van deze uitgaven.

Deze CRL-publikatie is voor f 10,00 verkrijgbaar bij de C.R.L. — Postbus 2041 — 7500 CA Enschede. Een handzaam hulpmiddel om je snel te oriënteren ten aanzien van een kennelijk noodzakelijk kwaad, waarover we Jan Boer nog één keer aan het woord willen laten:

METHODE (=WEG)

Zo'n weggetje
Met een heggetje
Afbakend, waarachter een sloot.
Zie, daar wacht de verdrinkingsdood! . . .

Een lepeltje
Uit dat schepeltje
Iedere dag op een vastgesteld uur . . .
Zijn er nog putjesscheppers te huur?!

(Jan Boer — Schoolmeesterschap — Pedagogische Poëzie -sen — 1946 — pag. 31 en 32).

Cees van der Kooij

Recensies

Emma Goldman: *Mijn leven*, deel 2. Uitgeverij Het Wereldvenster, Baarn, 1979 prijs f 45,-.

Rosa Luxemburg, Alexander Berkman, Alexej Borovoj, Emma Goldman, Alexander Schapiro: *De Russische Revolutie*. Archiefreeks 2, uitgeverij Het Wereldvenster, Baarn, 1979. prijs f -, -.

Het tweede deel van de memoires van Emma Goldman – het eerste deel werd besproken in *Kleio*, 1979, no. 1, blz. 47 – beslaat de periode 1912-1928.

Vanaf 1914 heeft ze zich als rev. anarchiste gekeerd tegen de oorlog. Op uiterst heldere wijze beschrijft ze de oorlogshysterie die zich van Amerika meester maakt in 1917. Na taboe-doorbrekende spreekbeurten over homosexualiteit en geboortebepiering maakt ze weer kennis met het Amerikaanse recht. Bij voorbaat een verloren strijd omdat het in de rechtszaak ging om "denkbeelden" enerzijds en "georganiseerde domheid" anderzijds, waarbij de rechters "hun Pruisische gezindheid, gelijk een vrouw haar rimpels, verborgen onder een dikke laag Amerikaanse verf" (blz. 111). De sfeer van repressie trof de Am. radicale intelligentsia hard. Ook Eugene Debs – vanaf 1900, met uitzondering van 1916, socialistisch presidentskandidaat – belandde wegens het schenden van de Espionage Act van 1918 tot Kerstmis 1921 in de gevangenis. Onbetwist hoogtepunt in dit deel van haar memoires vormt haar verblijf in de Sowjet-Unie van begin 1920 tot eind 1921. Samen met Alexander Berkman (Sasha) en andere rev. werden ze door de Am. regering in de "Sowjet-ark" gedeporteerd naar het nieuwe Rusland.

Met wat voor een hooggestemde verwachtingen ze kwamen, moge het navolgende citaat illustreren. "Sovjet-Rusland! Heilige grond, magisch volk! Jij bent het symbool geworden voor de hoop van het menselijk geslacht, alleen jij bent voorbestemd om de mensheid te verlossen. Ik ben gekomen om je te dienen, geliefd matoesjka. Druk me aan je hart, laat mij me aan je overgeven, laat mijn bloed zich met het jouwe vermengen, laat mij een plaats innemen in je heldhaftige strijd, laat mij dienen tot het uiterste!" (blz. 217).

Omdat Emma Goldman en Alexander Berkman in de eerste plaats internationalistisch denkende revolutionaren waren, werkten ze in de periode 1920, 1921 met de bolsjewiki mee ter verdediging van de revolutie tegen de buitenlandse interventie. Hun onvrede met de situatie neemt echter steeds toe door de arrestaties en executies van andersdenkenden.

Steeds meer krijgt de bolsj. partij de sociale revolutie onder controle. Pogingen om de revolutie te redden door bezoeken aan b.v. Zinowjew, Loenatsjarski en zelfs Lenin mislukten. Het neerslaan van de opstand in Kroonstad in maart 1921 vormde voor hen de breuk. De afslachting van de Communards van 1871 was overtroffen! In het nieuwe Rusland was voor hen geen plaats meer. Hun nieuwe taak diende te zijn het waarschuwen van de arbeiders buiten Rusland voor de bolsjewistische mythe. In juni 1921 verwoordden Berkman en Goldman, samen met A. Borovoj en Alexander Schapiro in hun brochure "De Russische Revolutie. Genoemde brochure is samen met de kritische beschouwing over de Russ. Revolutie van Rosa Luxemburg (van 1918) uitgegeven in de voortreffelijke reeks Archief bij het Wereldvenster in Baarn.

De twijfel van Emma Goldman, getuige de laatste regel van haar boek, aan haar "gave om het leven dat ik geleefd had te kunnen schilderen" is gelukkig ongegrond. Zelden heb ik boeiender memoires gelezen. Helaas is er, bij mijn weten, nog geen biografie van Alexander Berkman verschenen. Belangstellenden in het leven van Emma Goldman zij verwezen naar het interessante boek van Richard Drinnen "Rebel in paradise", herdrukt in 1978.

F.R. Kat

Roger Linskens, *Wat 'n Leven 5*, De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen/Amsterdam 1979, 224 p., f 28,90

Het vijfde deel van Linskens' serie over het dagelijks leven in de middeleeuwen behandelt de heren en boeren. Linskens bespreekt aspecten als feodaliteit, domaniaal stelsel, standenmaatschappij, opstandigheid en ontspanning. Hij laat zien dat de arbeid op het land de basis vormde van de middeleeuwse maatschappij. De boer werkte hard, de edelman met name profiteerde hiervan door op kosten van die boer een leuk leven te leiden. Oorlog was het favoriete tijdverdrijf van de edelman.

Dit alles vertelt Linskens op een vlotte manier, met leuke anekdotes en verhalen. Om het leven van middeleeuwse heren te verduidelijken kunnen bepaalde gedeeltes op school goed gebruikt worden.

Linskens wil het dagelijks leven van boeren en heren beschrijven. 't Grootste gedeelte van zijn boek behandelt evenwel vooral het leven der heren: hoe ze vochten, welke werktuigen ze daarbij gebruikten, kortom hoe ze hun dagen vulden zonder iets nuttigs te doen. Zij waren de heren en de boeren hadden maar te luisteren, zo werd door heren en kerk verteld.

Over de boeren is de auteur minder uitgebreid. Er is uiteraard ook veel minder materiaal over de boeren. Het is echter teleurstellend te moeten constateren dat Linskens boeken die hem wat meer over de ideeën en mentaliteit van de boeren hadden kunnen vertellen, niet gebruikt. Waarom ontbreken b.v. bij de behandeling van de opstanden in de veertiende eeuw titels als *Drie Boerenopstanden* van Hugenholtz, *Bond Men Made Free* van Hilton of *Les soulèvements populaires du Moyen Age* van Fourquin?

Linskens schrijft over het dagelijks leven van de middeleeuwse mens op een manier, die weinig begrip kweekt voor die mens en zijn handelen. Hij plaatst de ruwe zeden, agressiviteit, 't seksueel gedrag van de middeleeuwse mens te weinig tegen de achtergrond van die tijd. Hij meet o.i. te veel met de maatstaven van onze tijd en maakt daardoor de middeleeuwer enigszins belachelijk.

De auteur wekt de indruk de middeleeuwen te zien als een afgesloten periode van ± 600-1500. In die periode veranderde de mens nauwelijks. Linskens zegt dat de middeleeuwen niet statisch zijn (p. 34), maar gebruikt om zijn betoog te ondersteunen daarentegen citaten uit geheel verschillende tijden en streken naast elkaar om een en hetzelfde feit te bewijzen. Als of Europa zich niet ontwikkelde, alsof er per streek geen verschillende ontwikkelingen plaatsvonden.

Tot slot nog een opmerking over het notenapparaat. Het is zeer handig te verwijzen naar een nummer dat dan voor een bepaald boek staat, maar als er geen paginaverwijzing bij dat nummer staat, wordt het wel erg moeilijk om iets terug te vinden.

Het schrijven van boeken over het dagelijks leven voorziet blijkbaar in een behoefte. Vijf delen zijn reeds in deze serie verschenen, deel zes wordt al aangekondigd. We wachten op een beschrijving van het echte dagelijkse leven in de middeleeuwen.

Wim Rongen

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. DREWES, *voorzitter*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015
DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700
G.J. VAN DER TWEEL, *1e secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018
DRS. E. BOERHOUT, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht, tel. 030-617769
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424
J. ENGBERS, *sectie (1), Pedak/basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138
P.L. HENDRIKS, *sectie (2), Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162
DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *sectie (3) Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958
MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp, tel. 085-649605
J. HARDERWIJK, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.
MEVR. D.H. VERHAGEN, *Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DRS. C.G. VAN DER KOOY, *voorzitter-secretaris*, Winschoterweg 10, 9723CG Roodehaan (Gr.), tel. 05904-1556
DRS. R. KINGMA, *penningmeester*, Hoge Weer 3, Broek in Waterland, tel. 02903-1517
DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hofstraat 17 A, 9712 JA Groningen, tel. 050-181653
J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138
DR. F.G.G. GOVERS, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117
MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 Ubach over Worms, tel. 045-317162
MEVR. E. CONFURIUS, Reviusrondel 185, 2902 EE Capelle a.d. IJssel, tel. 010-503046
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
S. ERICH, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607
H. ZWARTEVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958
MEVR. P.C.D. GREVEN-DEN OUDEN, Colenso 39, 3761 GG Soest, tel. 02155-14088
DRS. L. MULDER, Trumanlaan 3, 3844 DE Harderwijk, tel. 03410-16676
MEVR. DRS. E. KARREMAN, Van Limburg Stirumstr. 13, Utrecht, tel. 030-514052
R. VELEMA, Leyenweg 8, 7957 NG De Wijk (Dr.), tel. 05224-2317
J. V.D. WERF, Julianastraat 28, 6369 BR Simpelveld, tel. 045-441239

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787
L.M.P.G. SMEETS, Beatrixlaan 24, 3941 EE Doorn, tel. 03430-4171
MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, Talingsingel 64, 6883CX Velp, tel. 085-649605

DR. N.J. MAARSEN, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen, tel. 03473-2749
J. BEETSMA, Zonstraat 112, Utrecht, tel. 030-522303

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560
H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestr. 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976
MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *1e penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.
H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 28, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516
P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062
B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

Onderwijsadviescommissie

DRS. H.TH. LAMBOOY, *voorzitter*, Nes 2 A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347
DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934
K.G. VAN MANEN, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude, tel. 08387-1661
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665
MEVR. M.I. RÖDER, Peuleyen 21, 2742ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

Afdelingssecretariaten

1440-1939 Alkmaar	G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag, tel. 02292-3377
1000-1439 Amsterdam	Y. Heringa, Plantage Muidergracht 35 I, 1018 TL Amsterdam, tel. 020-252301
6500-7099 Arnhem	C. Vogels, Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem, tel. 085-454025
5140-5499 Den Bosch	Mevr. W. v. Mulken, Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch, tel. 073-135121
4700-5139 Breda	Vacant
5500-5799 Eindhoven	Drs. A. v.d. Broek, Barrierweg 196, 5622 CP Eindhoven, tel. 040-436415
4300-4699 Goes	J. Kostermans, Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes, tel. 01100-12844
9300-9999 Groningen	Mevr. drs. C. Aenaea-Venema, Verl. Frederikstr. 9 A, 9724 NC Groningen, tel. 050-180821
2200-2739 Den Haag	Mevr. J. v. Roosmalen, v. Galenstraat 68, 2518 ER Den Haag, tel. 070-468661
1940-2199 Haarlem	Vacant
6300-6499 Heerlen	J.A. Klomp, Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade, tel. 045-456199
7440-7739 Hengelo	Drs. S.H. Quee, Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor, tel. 05470-4462
8400-9299 Leeuwarden	H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden, tel. 05100-21982
6100-6299 Maastricht	Drs. E. Koers, Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht, tel. 043-30036
2740-3399 Rotterdam	P. Baardse, v.d. Helmstraat 27, 3067 HA Rotterdam, tel. 010-204915
3400-4299 Utrecht	G. Derriks, v. Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht, tel. 030-936035
5800-6099 Venlo	Vacant
7100-7439 Zutphen	Mevr. Drs. A. Goudriaan, Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld, tel. 05750-23272
7740-8399 Zwolle	J. Vrielink, H. Stevinstraat 11, 3841 KB Harderwijk, tel. 03410-15288

Nieuw

hoe mensen veranderen

H. van Galen Last

Een onderbouwmethode voor mavo, havo en vwo

Algemene doelstelling en didactische uitgangspunten

- de leerling door studie van en confrontatie met het verleden de betrekkelijkheid van zijn eigen tijd en van zichzelf leren zien,
- bij de stofkeuze en de opdrachten voor de verwerking is sterk rekening gehouden met de belangstellingssfeer van de leerling,
- confrontatie met cultuuruitingen vormt een belangrijk aspect van deze aanpak, de vele illustraties vormen dan ook geen toegift maar een wezenlijk onderdeel van de methode.

Thema's deel 1

De tijd
De eerste mensen
Egypte
Mesopotamië
Verdraagzaamheid (Indië, China, Perzië)
Israël
De Grieken
De Romeinen
Het Christendom en de val van Rome
De Arabieren
Europa
De middeleeuwse samenleving
De middeleeuwse stad

Stofkeuze

Gekozen is voor een thematisch-exemplarische aanpak, zonder de chronologische lijn los te laten.
De invalshoeken van waaruit de thema's worden behandeld zijn vaak verrassend.

Leerdoelen/Docentenboek

De leerdoelen worden in het docentenboek per hoofdstuk geformuleerd.
Het docentenboek bevat verder een verantwoording van de algemene doelstelling, didactische uitgangspunten en een toelichting per hoofdstuk.

Opzet per thema

- basisinformatie, qua taal en inhoud naar de leerlingen toegeschreven,
- belangrijk deel van de informatie in visuele vorm,
- intensieve afwisseling van informatie en verwerking, die in kleur is gedrukt,
- bronfragmenten met opdrachten.

Thema's deel 2

Renaissance
De ontdekkingsreizen
Reformatie en Contra-Reformatie
De Republiek der Nederlanden
Het absolutisme
De Verlichting
De Revoluties
De Wereld buiten Europa (15e tot 18e eeuw)

Ook verkrijgbaar in de boekhandel.

Hoe mensen veranderen. H. van Galen Last

Deel 1. ISBN 90 01 32753 2 176 p. f 26,00

Docentenboek 1. ISBN 90 01 32754 0 30 p. f 7,80

Deel 2 is in voorbereiding

Wolters-Noordhoff